

Düşünce Dünyasında
Türkiz
ULUSAL HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

DÜŞÜNCE DÜNYASINDA TÜRKİZ

Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 14 • Sayı/No: 64 • Nisan/April 2023
ISSN: 1309-601X

TÜRKİYE, ABD VE RUSYA'NIN LİBYA İÇ SAVAŞINA YÖNELİK POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Comparative Analysis of Turkey, USA and Russia's Policies towards the Libyan Civil War

Muhammed Ebrar UZUNÖNER

Serbest Araştırmacı.
ebruznner@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1279-5210

Tolga ÇIKRIKÇI

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Giresun.
tolga.cikrikci@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5102-0907

Gönderim Tarihi: 15.11.2022
Kabul Tarihi: 28.03.2023

Kaynak göstermek için:

Uzunöner, M. E., Çıkrıkçı, T., (2023). Türkiye, ABD ve Rusya'nın Libya İç Savaşına Yönelik Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi.

Düşünce Dünyasında Türkiz, 14(1): 11-56.

DOI: 10.59281/turkiz.1205348

İletişim / Contact

29 Ekim Caddesi 2654. Sokak No: 1 Gölbaşı-Ankara/Türkiye
Tel: +90 312 460 1779 • Faks: +90 312 460 1789
www.tasav.org • iletisim@tasav.org • turkiz.dergi@tasav.org

TÜRKİYE, ABD VE RUSYA'NIN LİBYA İÇ SAVAŞINA YÖNELİK POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Comparative Analysis of Turkey, USA and Russia's Policies towards the Libyan Civil War

Muhammed Ebrar UZUNÖNER

Serbest Araştırmacı.
ebrruznnner@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1279-5210

Tolga ÇIKRIKÇI

Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Giresun.
tolga.cikrikci@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5102-0907

Özet

2010 yılında başlayan Arap Baharı olayları, 2011 yılında Libya'ya da sirayet etmiş ve halk Muammer Kaddafi yönetimine karşı protestolara başlamıştır. Kaddafi ile halk arasında yaşanan çatışmalar ilerleyen günlerde kanlı bir hal alarak Libya İç Savaşı'na evrilmiştir. Libya İç Savaşı'na birçok devletin müdahil olmasına rağmen Türkiye, ABD ve Rusya, bu dönemde önemli aktörler olarak ön plana çıkmış ve iç savaşın gidişatını etkilemiştir. Bu çalışmada Türkiye, ABD ve Rusya'nın 17 Şubat 2011 tarihinde başlayıp 23 Ekim 2020 tarihinde sonlandığı varsayılan Libya İç Savaşı'nın gidişatını etkileyen politikaları ilk olarak bahsi geçen devletler özelinde açıklanmaya daha sonra karşılaştırmalı dış politika analizi metoduyla betimlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, ABD, Rusya, Libya İç Savaşı, Karşılaştırmalı Dış Politika Analizi.

Abstract

The Arab Spring, which started in 2010, spread to Libya in 2011 and the society started to protest against Muammar Gaddafi's rule. The clashes between Gaddafi and the society turned bloody in the following days and evolved into the Libyan Civil War. Although many states were involved in the Libyan Civil War, Turkey, the United States and Russia came to the fore as important actors in this period and influenced the course of the civil war. In this study, the policies of Turkey, the United States and Russia, which have influenced the course of the Libyan Civil War assumed to have started on February 17, 2011 and ended on October 23, 2020, are first explained in terms of the aforementioned states, and then tried to be described with the method of comparative foreign policy analysis.

Keywords: Turkey, USA, Russia, Libyan Civil War, Comparative Foreign Policy Analysis.

Giriş

Geçmişten günümüze hâkimiyet mücadelelerine sahne olan Libya toprakları, Arap Baharı olarak adlandırılan sürecin beraberinde getirdikleriyle günümüzde politik açıdan karmaşık bir hale gelmiştir (Karakaya ve Çelik, 2021: 178). Arap Baharı sürecinin bir yansıması olan Libya İç Savaşı'na birçok uluslararası aktörün dolaylı etkilerinin olması, iç savaş sürecini çözümlenmesi güç ve çok katmanlı bir hale getirmiştir. Bu aktörlerden ABD, Rusya ve Türkiye'nin iç savaşa yönelik politikalarının analiz edilmesi, bahsedilen çok katmanlı yapının anlaşılmasında bilgisel açılım sağlayabilecek durumdadır. Libya'daki politik görünümün günümüzde yeniden ihtilafli hale ulaşması ve geçmişte Libya İç Savaşı'nın uluslararası kamuoyunu oldukça meşgul etmesi Libya İç Savaşı'nın farklı boyutlarıyla incelenmesini gerekli kılmaktadır ki bu durum araştırmayı önemli kılan hususlardan biridir. Libya'da iç savaşın şiddetini yeniden arttırması durumunda, Türkiye, ABD ve Rusya'nın bu gelişmeye yönelik olası

politikalarının ve bu politikaların iç savaş sürecini nasıl etkileyeceğinin öngörülmesine yönelik öncül bilgiler sağlaması, araştırmayı önemli kılan diğer hususlardır. Ayrıca araştırmada problemi oluşturan şu soruya cevap verilmeye çalışılmıştır: “Libya İç Savaşı sürecinde Türkiye, ABD ve Rusya'nın Libya üzerindeki politikaları ve bu politikaların benzerlikleri ve farklılıkları nelerdir?”

Dış Politika genel olarak bir devletin başka bir devlete yönelik tutumlarının bütünü olarak nitelendirilebilir. Ayrıca bu tutumlar ekonomik, kültürel, hukuki ve siyasi (politik, diplomatik) olmak üzere çeşitli alt başlıklara ayrılabilir (İskit, 2021: 3). Dış politikanın genel olarak bir devletin başka bir devlet üzerinde egemen olma amacıyla bir araç olarak kullanıldığı ifade edilir (Sönmezoğlu, 1987: 52-53). Sönmezoğlu, dış politikayı amaçlar ve yönelimler olarak ikiye ayırmıştır. Sönmezoğlu'na göre amaçlar bir devletin genel olarak başka devletler üzerinde üstün olma arzusuna dayanırken yönelimler ise amaçlara ulaşma yolundaki politikaları kapsamaktadır (Sönmezoğlu, 1987: 52-53). Uluslararası ilişkiler disiplinine göre dış politikada karşılaştırma, Macridis'in tanımıyla farklı devletlerin örnek olaylar üzerinden bu devletlerin dış politikalarındaki benzeşmelerini bir araya getirmektir (Macridis, 1968: 79-80). Benzer şekilde Gould, karşılaştırmayı benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkaran prosedürel bir metot olarak tanımlamıştır (Gould ve Kolb, 1964: 116). Bu bağlamda karşılaştırmalı dış politika analizinin devletlerin dış politika yapımındaki karar verme sürecinin ve devletlerin ortak gelişmeler karşısında vermiş olduğu tepkilerin benzerlik ve farklılıklarının anlaşılmasını sağlayan bir analiz yöntemi olduğu söylenebilir. Rosenau, her ne kadar ortaya çıkan verilerden genellemeler yapılmaması gerektiğini söylese de analiz edilen devletlerin geleceğe yönelik uygulamaya koyacak oldukları dışa yönelik politikaları hakkında fikir sahibi olunabilir (Kalaycı, 2017: 65).

Dış politika analizine yönelik çalışmaların geçmişi ise 1950'li yıllara kadar dayanmaktadır. 1950 ve 1960 yılları arasında Snyder, Bruck ve Sapin'in "Uluslararası Politika Çalışması Yaklaşımı Olarak Karar Verme" (Decision Making as an Approach to the Study of International Politics) ve Harold ve Margaret Sprout'un "Uluslararası Politika Bağlamında İnsan-Çevre İlişkisi Hipotezleri" (Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics) isimli çalışmaları bu dönemin önemli eserlerindedir. (Efegil, 2018: 36) Snyder, Bruck ve Sapin yukarıda bahsi geçen çalışmada karar verme sürecini örgütsel bir süreç olarak ele almakta ayrıca dış politika sürecini titizlikle incelemekte ama ulaşılan sonuçların genellenmesinin doğru olmayacağını ifade etmektedirler (Snyder vd. 2002: 23-33, 50-75; Efegil, 2018: 36). Harold ve Margaret ise karar vericilerin psikolojik çevre diye tabir ettikleri kültür, tarih, coğrafya, ekonomi, siyasi kurumlar ve ideoloji gibi unsurlar tarafından etkilendiklerini vurgulamışlardır (Sprout vd. 1956: 1-101; Efegil, 2018: 37). 1974 ve 1980 yılları arasında ise Janis, grup üyelerinin fikir birliğinin ve kişisel kabullerin kararların kalitesini bozabilecek olduğuna; Hermann, karar verme gruplarına, karar vermeye yönelik ilişkin kurallara, liderin rolüne vurgu yapmaktadır (Janis, 1972: 1-277; Hermann vd. 1987: 309-338). Yine bu dönemde araştırmalar yapmış olan Boynton, grup üyelerinin uzlaşmalarının karar vermeyi etkilediğini; Khong ise tarihsel olayların karar vericilerin dış politika sorunlarını belirlemede örnek teşkil ettiğini vurgulamaktadır (Boynton, 1971; Khong, 1992: 1-304). 1980-1993 yılları arasındaki dönemde dış politika analizine yönelik çalışmalarda psikolojik ve sosyolojik faktörlere daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Örneğin Lasswell, siyasi liderlik; Rivera, dış politikanın psikolojik boyutu üzerine çalışmalar yapmıştır (Lasswell, 1936: 1-264; De Rivera, 1968: 1-441). Yine bu dönemde Holsti, ulusal ve sosyal özellikler çerçevesinde ulusal rol kavramını incelemiştir (Holsti, 1994: 1-432). Soğuk Savaş sonrasında günümüze kadarki

süreçte ise yapılan çalışmalar geçmişteki çalışmalara göre daha detaylandırılmış ve karar verme sürecini etkileyen faktörler mikro seviyelere indirilmiştir. (Efegil, 2018: 38, 40-42)

Karşılaştırmalı dış politika analizi ise temelde James N. Rosenau'nun 1966 yılında bir kitap bölümü olarak yayımlanan "Pre-theories and Theories of Foreign Policy" (Dış Politika Ön Teorileri ve Teorileri) başlıklı çalışmasındaki "ön kurama" dayanmaktadır (Yeşilyurt, 2020). Rosenau ön kuramında devletlerin dış politikalarının farklılıklar göstermesini sadece dışsal faktörlere bağlamamış ve dış politika yapımı sürecini kişi, rol, toplum, yönetim ve sistem faktörleri üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Kişi faktöründe karar verici nitelikteki bireylerin olaylar karşısında gösterdikleri davranışlar, liderlerin tecrübeleri ve yetenekleri gibi özellikleri ele alan Rosenau, rol faktöründe karar verme sürecindeki liderlerin sorumlulukları ve pozisyonları ile ilgili incelemeler yapmıştır. Rosenau, yönetim faktöründe hükümetin yapısı ve yasama ve yürütme ilişkisiyle; toplum faktöründe ekonomik yapı, kültür ve ulusal değerler gibi hükümet dışındaki aktörlerle; sistem faktöründe ise liderin karar verme sürecini etkileyen hatta sınırlayabilen uluslararası çevreyle ilgilenmiştir. (Rosenau, 1966: 115-169) Kısaca Rosenau, ortaya attığı "ön kuramda" ilk olarak devletin genel olarak yapısını ikinci olarak devletin dış politika başlıklarını son adım olarak ise devletin dış politika başlıklarını şekillendiren etkenleri önemine göre sıralayarak değerlendirmesini sonuçlandırmaktadır. Rosenau'nun öncülüğünde 1960'lı yıllarda araştırmacılar birçok devletin farklı dönem ve alan içerisindeki politikalarını incelemiş, bu şekilde benzerliklerin ve farklılıkların tespitini yapmaya çalışmış, bu sayede karşılaştırmalı dış politika analizi metodu ortaya çıkmıştır (Yeşilyurt, 2020). Bu çalışmada, ABD, Rusya ve Türkiye'nin Libya İç Savaşı'na yönelik politikaları bu "ön kuramın" üçüncü aşaması takip edilerek analiz edilmektedir.

Libya İç Savaşı bu çalışmada, 2011- 2020 yıllarını kapsar şekilde, hem Libya siyasetini şekillendiren güç dengelerindeki

hem de bölge üzerinde etkili olan devletlerin dış politikalarındaki değişimlerle karakterize olan belirli kırılma noktalarını içeren bir dönem olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir deyişle, çalışmada Libya İç Savaşı, Arap Baharı olarak adlandırılan sürecin başlangıcında, kaos ortamının bütünüyle bittiğini kanıtlamasa bile 23 Ekim 2020 tarihinde iç savaşın yerel taraflarının oluşturmuş olduğu 5+5 Ortak Askeri Komiteler aracılığıyla ateşkes anlaşması imzalanmasına kadarki süreci ifade eder şekilde kullanılmaktadır. Bahsedilen süreç hem iç hem de dış siyaset bağlamında farklı yapısal özellikler sergileyen dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Bu yolla araştırmaya konu olan politikaların ayırt edici özellikleri bakımından daha ayrıntılı incelenmesine çalışılmıştır. Bunun için çalışmada öncelikle, Libya İç Savaşı'nın yapısal özellikleri incelenmiş ve iç savaş dönemselleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun ardından Türkiye, ABD ve Rusya'nın bu döneme yönelik politikaları incelenmiş ve bu politikaları şekillendiren etkenler yorumsamacı bir yaklaşımla karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

1. Libya İç Savaşı

Tunus'ta işsiz bir bilgisayar mühendisi olan Muhammed Buazizi'nin seyyar satıcılık yaptığı tezgahına görevliler tarafından el konulmasından sonra kendisine haksızlık yapıldığı gerekçesiyle 17 Aralık 2010 tarihinde belediye binası önünde kendini yakması ile başlayan ayaklanmalar, Arap Baharı olarak adlandırılan bir olaylar zincirinin ilk halkasını teşkil etmektedir (Koraltan, 2016: 30). Buazizi'nin kendini yaktığı görüntüler sosyal medya ve uluslararası kanallar aracılığıyla -Al Jazeera gibi- Tunus halkına yayılmış ve halk, 24 yıllık Tunus Cumhurbaşkanı Zeynel Abidin Bin Ali'ye sert protestolara başlamıştır. Zeynel Abidin, Tunus halkının protestolarına dayanamayarak 14 Ocak 2011 tarihinde Suudi Arabistan'a kaçmıştır (Tan, 2021; Hürriyet, 2021) . Protestolar kısa süre içerisinde Kuzey Afrika ülkelerinden Ortadoğu'ya yayılmış ve pek çok ülkede otoriter yönetimlere karşı benzer ayaklanmalar

gerçekleşmiştir. 15 Ocak 2011 tarihinde Mısır'a sirayet eden bu süreç Mısır'daki 30 yıllık Hüsnü Mübarek yönetiminin ve 27 Ocak 2011 tarihinde Yemen'deki 33 yıllık Ali Abdullah Salih yönetiminin sonunu getirecektir. Arap Baharı olayları, zincirleme olarak yayılmaya devam ederken 14 Şubat 2011 tarihinde Bahreyn'de ve 15 Mart 2011 tarihinde ise Suriye'de de patlak vererek buralardaki halklar için yıkıcı bir hal almıştır. (İHH, 2014; Koca, 2021: 230; Cihangir, 2018: 173-174; Canlı, 2021; Karkın vd. 2015: 206-207)

Arap Baharı olaylarının başlangıcının temel sebeplerinden ilki otoriter yönetimler altında halkın eziliyor oluşu ikincisi ise ekonomik zorlu koşullar sebebiyle halkın refah seviyesindeki düşüklüktür denilebilir. Buazizi'nin kendini yakması da aynı koşullar altında yaşayan komşu ülkelerdeki vatandaşların protestolara başlamasına yol açmıştır. Arap Baharı kavramı da bu koşullar altında yeniden refah seviyesini yükseltmek isteyen halkın otoriter rejimlerin değişmesi mottosuyla harekete geçmesiyle ortaya çıkmıştır. (Nebati, 2019: 184; ILO, 2011)

15 Şubat 2011 tarihinde Ebu Selim Hapishanesinde katledilen Kaddafi muhalifi mahkumların avukatı olan Fethi Terbil'in tutuklanması ile Arap Baharı süreci Libya'ya da sirayet etmiş ve Bingazi'de protestolar başlamıştır (Kuşoğlu, 2012: 107; Mepa News, 2022). Halkın protestoları sonucunda Fethi Terbil serbest bırakılmış ama istenildiği şekilde Libya halkı protestoları sonlandırmamıştır. 17 Şubat 2011 tarihinde Ebu Selim Hapishanesi katliamının yıl dönümü olduğu bilgisi doğruluğuna bakılmadan yayılmış ve halk o günü "öfke günü" olarak adlandırmıştır. Bu bilgi halkın protestoları şiddetlendirmesini sağlarken protestoların boyutu Bingazi'nin ele geçirilmesine kadar varmıştır. Protestoların şiddetlenmesine karşılık Kaddafi'nin de protestoculara müdahalesi sertleşmiş bu sebepten Libya'daki karışıklık hızlı bir şekilde iç savaşa dönüşmüştür. (Saidakhmedova, 2019: 31; Karakaya ve Çelik, 2021: 182)

Libya’da iç savaş başladığında Kaddafi, muhalif liderler ile iletişime geçip müzakereler yapılmasını talep etmiş, araya halk tarafından saygı gören isimleri de sokmuş ama muhalif liderler bu teklifi kabul etmeyerek çatışmaya dönen protestolara hız kesmeden devam etmiştir (Saidakhmedova, 2019: 31-32). Kaddafi’nin muhaliflere karşı müdahaleleri sonucunda ölümler yaşanırken, ölen kişilerden bazılarının Libya’nın güçlü kabilelerinin üyesi olması kabilelerin Kaddafi’ye karşı cephe almasına neden olmuştur. Kaddafi’nin bir zamanlar müttefiki olan ve Libya’nın en büyük kabilesi olan Varfalla Kabilesi ve Libya’nın yine güçlü kabilelerinden biri olan Zintan Kabilesi, Kaddafi karşısında yer alırken, muhalif kabileler sayesinde protestolar muhalif kabilelerin yoğun olduğu Derne, Kufra ve Tobruk gibi şehirlere yayılmıştır. (Ayhan, 2011: 10; Ayhan, 2011a: 9) İlerleyen süreçte protestolar, Kaddafi’nin yönetim yeri ve başkent olan Trablus’a da sıçramış ve Kaddafi buradaki muhaliflere oldukça sert karşılık vererek yerel halk ve uluslararası basından tepki toplamıştır. BBC’nin bir haberine göre Trablus’ta yapılan müdahaleler sonrası 2000 kadar kişinin öldürüldüğü iddia edilmiştir. (BBC, 2011) Çatışmaların şiddetini arttırmamasından ve sivil halkın zarar görmeye başlamasından dolayı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), 26 Şubat 2011 tarihinde 1970 sayılı kararı alarak Kaddafi’ye “Koruma Sorumluluğunu” hatırlatmıştır (BMGK, 2011; Şentuna, 2019: 229-230). 1970 sayılı karar ayrıca Libya özelinde silah ambargosu, Kaddafi ve yakın çevresindeki üst düzey yetkililerin mal varlıklarının dondurulmasını ve seyahat yasağını, Uluslararası Ceza Mahkemesi Savcısı’nın olayları soruşturmasını içermektedir (Sak, 2015: 141). BM cephesinde Libya ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken, muhalifler Libya’nın doğusunu büyük oranda kontrol altına almış ve 25 Şubat 2011 tarihinde yerel konseyler oluşturarak 5 Mart 2011 tarihinde Bingazi’de Ulusal Geçiş Konseyini (UGK) kurduklarını açıklamışlardır (Ayhan: 2011: 10-11; Doğan vd. 2012: 81). Konsey başkanı, Kaddafi’nin de bir dönem Adalet Bakanı olan Mustafa Abdülcelil olmuştur (Bölme vd. 2011: 22). Muhalifler çatışmaların

artık barışçıl şekilde sona ermesi ve UGK'nin de işlevsel olması adına 6 Mart 2011 tarihinde Kaddafi'nin 72 saat içerisinde Libya'dan ayrılmasını istemiştir (Euronews, 2011). 23 Mart 2011 tarihine gelindiğinde UGK, Kaddafi'nin son zamanlarındaki reform döneminden tanıdık olan Mahmud Cibril başkanlığında yeni bir hükümet oluşturmuş; uluslararası arenada UGK, Cibril tarafından temsil edilmeye başlanmıştır (Bölme vd. 2011: 22). UGK'nin kurulması uluslararası arenada temsil açığını kapatırken askeri açıdan muhalifler arasında koordineyi sağlayamamış ve çatışmalar şehir düzeyinde Kaddafi güçleri ve kabile milisleri arasında devam etmiştir (Ayhan, 2011: 11). Kaddafi, BMGK'nin 1970 sayılı kararına uymayıp çatışmalarda asker-sivil ayırt etmeden muhalif şehirleri bombalamış ve Libya'nın batısında kontrolü arttırarak muhaliflerin kalesi olan Bingazi'nin ele geçirilmesi için harekete geçmiştir (Ayhan, 2011: 12). Kaddafi'nin çatışmalardaki şiddeti arttırması ve sivillere de zarar vermesi sebebiyle BMGK, 17 Mart 2011 tarihinde New York'ta toplanarak 1973 sayılı yeni bir karar almıştır. 1973 sayılı BMGK kararı çerçevesinde Libya hava sahası insani müdahale haricinde kapatılmış ve 1970 sayılı karar içerisindeki ambargolar genişletilmiştir.

1973 sayılı kararlar Libya hava sahasının kapatılmasının, aslında askeri müdahalede bulunulmasının önünü açan bir madde olduğu söylenebilir (BMGK, 2011a). Bu düşüncüyü destekler nitelikte, 19 Mart 2011 tarihinde o dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Nicholas Sarkozy öncülüğünde Paris Zirvesi toplanmış ve zirve içerisinde Libya'daki çatışmaların sonlandırılması için askeri müdahalede bulunulması tartışılırken Fransa güçlerine ait uçaklar hava sahası kapalı olan Libya'nın Kaddafi cephesini bombalamıştır. Böylelikle Libya'ya askeri müdahale, Fransa'nın hava harekatı ile başlamış, ilerleyen süreçte bu harekat; ABD, Kanada, İtalya ve İngiltere'nin de katılımıyla koalisyon müdahalesine dönüşmüştür. (Madak vd. 2011: 7-8) Koalisyon güçlerinin müdahalesi devam ederken 29 Mart 2011 tarihinde dönemin ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Libya'daki krizi çözmek için dünya devletlerini Londra'ya davet etmiş ve

Londra'da görüşmeler devam ederken Kaddafi'nin Sirte'yi ele geçirmesi üzerine Kaddafi'nin Libya yönetiminden kesin olarak uzaklaştırılması kararlaştırılmıştır (Saidakhmedova, 2019: 37-39). Koalisyon güçlerinin müdahalesi 31 Mart 2011 tarihinde NATO bünyesine geçmiş ve bu tarihten itibaren operasyonlar NATO üyesi devletler tarafından gerçekleştirilmiştir (Deutsche Welle, 2011; Bağbaşıoğlu, 2017: 515). Kaddafi bu gelişmeler karşısında günden güne güç kaybederken 1 Nisan 2011 tarihinde oğlu Seyfülislam'ı gizlice İngiltere'ye göndermiş ve uzlaşma isteğinde olduğunu belirtmiş ama bu istek sonuçsuz kalmıştır (Karakaya ve Çelik, 2021: 183). Nitekim NATO operasyonları ile güç kazanan muhalifler, 23 Ağustos 2011 tarihinde Trablus'u ele geçirmiş; 20 Ekim 2011 tarihinde Kaddafi, muhalif güçler tarafından yakalanmış ve öldürülmüş; Seyfülislam Kaddafi ise 19 Kasım 2011 tarihinde Sebha şehrinde UGK güçleri tarafından tutuklanmıştır (Karakaya ve Çelik, 2021: 183; Habertürk, 2020; Sondakika: 2021).

Kaddafi'nin yönetimden düşürülmesi Libya'da iç savaşın bitmesini sağlamamış, Kaddafi döneminde geri planda kalan kabileler, yeni dönemde Kaddafi döneminin ayrıcalıklı kabilelerini dışlamış ve hükümette söz sahibi olmaya çalışmıştır (Güler, 2015: 69). Kaddafi'nin öldürülmesinden yaklaşık iki gün sonra NATO, 31 Ekim 2011 tarihinde operasyonları durduracağını; 23 Ekim 2011 tarihinde ise UGK Başkanı Abdülcelil, 8 ay sonra demokratik bir şekilde genel seçimlere gidileceğini açıklamıştır (The Guardian, 2011; Erdurmaz, 2012: 134). Hükümet başkanı Cibril ise seçimlere kadar görevini Trabluslu iş adamı Abdurrahim El-Kib'e devrettiğini açıklamış ve El-Kib'in göreve gelmesiyle Kaddafi döneminin ayrıcalıklı aşiret üyelerini, oligarklarını ve Kaddafi destekçilerini tutuklaması ile Libya'da Kaddafi sonrası ilk siyasi çatışmalar ortaya çıkmıştır. El-Kib hükümeti döneminde kabilelere silahları bırakma çağrısı yapılmış ama istenilen etki oluşmamış hatta kabileler Libya siyasetinde daha etkili olmak istemiştir. (Demir, 2020: 47) Kaddafi'ye karşı mücadele esnasında kazanılan silahları geri vermeyen kabileler yeni dönemde daha güçlü ve demokrasi

inşasına tehdit oluşturacak bir konuma gelmiştir. Kabileler ile yapılan uzlaşmalar sonucunda Libya Savunma Bakanlığına Zintan Kabilesi'nden Usame El Cuvali gelirken İçişleri Bakanlığına Kaddafi'yi yakalayan Mısıralı milislerin lideri Fevzi Abdelal gelmiştir (BBC, 2011a). Kabilelerin etkisi altında Libya, şehir devletlere bölünmüş bir ülke izlenimi vermeye başlamışken; 17 Kasım 2011 tarihinde UGK Başkanı Abdülcelil'in Müslüman Kardeşler'in Bingazi'de yapılan 9. toplantısına katılarak şeriat rejimine geçileceğine yönelik ifadeler kullanması Libya'daki süreci takip eden devletler tarafında ülkedeki demokrasi inşası süreci konusunda endişe yaratmıştır (Düzsöz, 2021: 309; Doğan vd. 2012: 82).

Siyasi karışıklıklar içerisinde geçiş sürecini tamamlamaya çalışan Libya'da 7 Temmuz 2012'de genel seçimlere gidilmiş ve UGK, tüm yetkilerini yeni oluşturulan Milli Genel Kongreye (MGK) devretmiştir. Yapılan seçimlerde 200 vekilin seçilmesi kararlaştırılırken 120 kota bağımsız vekillere, 80 kota ise partili vekillere ayrılmıştır. 80 partili vekil kotasının 39'unu Mahmut Cibril'in yönetiminde olan Ulusal Güçler İttifakı Partisi (UGİ), 17'sini Müslüman Kardeşler ile yakın ilişkilerde olduğu bilinen Adalet ve İnşa Partisi (AİP), 3'ünü Yusuf Magariyef'in Ulusal Cephe Partisi doldurmuştur. Abdurrahman Suveyhli'nin başkanı olduğu Vatan İçin Birlik Partisi ve Ali Tarhuni'nin başkanı olduğu Milli Merkez Partisi ikişer vekil, Ali Zeydan'ın başkanı olduğu Refah Partisi ise 1 vekil çıkarmıştır. Bu partiler haricinde daha birçok parti, vekil çıkartmıştır ama MGK'de ön plana çıkan partilerin yukarıda bahsedilen partiler olduğu görülmektedir. (Kekilli, 2016: 9) MGK'nin toplanmasıyla yeni hükümeti oluşturma girişimlerine başlanmıştır. Hükümet MGK içerisinde yapılan güven oyuyla belirlendiğinden her grup kendi hükümet listesini konseye sunmuştur. Kaddafi karşıtı olan Yusuf Magariyef mecliste yapılan oylama ile MGK başkanı seçilmiştir. Hükümet oluşturmaya yönelik oylamada ise laik kanada yakın olan Mahmud Cibril ve Müslüman Kardeşler ile yakınlığı bilinen Mustafa Ebu Şagur'un hükümet

listeleri arasında 2. tur oylamaya gidilmiş ve Şagur, 2. turu kazanırken güven oyu alamadığından hükümet oluşturamamıştır. Daha sonra yeniden yapılan seçimlerde Laik kanada yakın olan Ali Zeydan ile Müslüman Kardeşler'e yakın olan Abdullah Harari'nin listeleri arasında oylama yapılmış ve Zeydan yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. MGK içerisinde Kaddafi'nin eski diplomatlarına karşı duyulan güvensizlik sebebiyle Müslüman Kardeşler ve devrimci İslami kesimlerin Cibril'e karşı örgütlenmesi, Cibril'in genel seçimlerde en yüksek sayıda milletvekilini çıkartmasına rağmen hükümet kurmakta başarısız olmasının nedenleri arasında gösterilebilir. (Kekilli, 2016: 9-10) MGK içerisinde siyasi çatlaklar ortaya çıkarken Beni Velid kenti içerisinde Mısralı bir muhalifin rehin alınıp öldürülmesinden sonra bahsi geçen kente Tacura, Zaviye ve Mısralı zırhlı birlikleri tarafından askeri müdahalede bulunulmuş ve bu müdahaleden sonra kabileler arasındaki ayrışma silahlı çatışmalara dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca Kaddafi döneminde görev yapan üst rütbeli askerlere suikast düzenlenmesi Libya'daki ayrışmaların daha keskin bir hal almasını sağlamıştır. (Lacher, 2013: 13; Kekilli, 2016: 8, 14; Lacher vd. 2015: 60-61) 2013 yılının Mayıs ayına gelindiğinde Kaddafi dönemi politikacılarının Libya siyasetinden uzaklaştırılması için çıkarılan "Siyasi İzolasyon Yasası", laik kanat tarafından tepki ile karşılanmıştır (Mzioudet vd. 2014: 47-48). Yasa sonrası istifa etmek zorunda kalan Magariyef yerine Müslüman Kardeşler destekli Nuri Ebu Suheyman gelirken MGK'de de sağ kesim oldukça güçlenmiştir (Kekilli, 2016: 11). Yaşananların üstüne 10 Ekim 2013 tarihinde Ali Zeydan'ın kaçırılması ülke siyasetinde büyük bir infial yaratmış ayrıca Zeydan'ın kaçırılmasından Suheyman'ın sorumlu tutulmasının üzerine Libya'da iç savaşın yeniden şiddetlenmeye başlayacağı net bir şekilde anlaşılmıştır (Demir, 2020: 53). MGK'nin 2014 yılının Şubat ayında dolacak görev süresini uzatmak istemesinin üzerine sağ kesime karşı tepkiler artmış hatta sağ kanada muhalif Zintan Kabilesi, MGK'yi hedef almaya başlamıştır (Yıldırım, 2014: 384-385; Lacher vd.

2015: 62-63). Libya'daki siyasi kaos ortamı yeniden silahlı çatışmaların şiddetini arttırmasına yol açarken 14 Şubat 2014 tarihinde Kaddafi döneminin üst rütbeli askerlerinden biri olan Halife Hafter, kendi gibi olan subayları da yanına çekerek el-Arabiya televizyonunda MGK'ye darbe yapıldığını ilan etmiştir (Karakaya ve Çelik, 2021: 184). İlk dönemlerde Hafter'in darbe girişimine tepki gösteren Zeydan, doğudaki Libya Ordusu ve Libya Özel Kuvvetleri de Hafter'e destek verince Hafter'e yakınlaşmaya başlamış ve bu sebepten Zeydan hükümetinden 11 Mart 2014 tarihinde güven oyu çekilmiş, yerine Müslüman Kardeşler destekli Ahmet Maatik gelmiştir (Kekilli, 2016: 12).

Libya'daki siyasi karışıklık her geçen gün dozunu arttırırken ülke içerisinde IŞİD ve Ensar üş-Şeria gibi radikal terör örgütleri güçlenmeye ve bazı bölgelerde etkili olmaya başlamıştır. Nitekim Hafter, bu bahane ile 16 Mayıs 2014 tarihinde "Onur Operasyonu" adını verdiği hareket ile MGK'yi de hedef alacak şekilde terör örgütlerini temizlemek adına harekete geçtiğini duyurmuştur (Kilani, 2019; Domazeti vd. 2018: 5). Ülkede iç savaş şiddetini tam anlamıyla arttırmış ve kabileler, Hafter ve MGK arasında kamplaşmaya başlamışken 24 Haziran 2014 tarihinde genel seçimlere gidilmiş ve bu seçimler sonucunda oluşan yeni Temsilciler Meclisi (TM) güvenlik sorunları nedeniyle Hafter'in hakim olduğu Tobruk'a taşınmış, böylelikle artık Libya'daki bölünme çok net bir hal almış; ülkede 2 farklı meclis ortaya çıkmıştır (Emir: 3). Hafter'in darbe girişimi kabileler arasındaki çekişmeyi arttırıp MGK'nin işleyişini de suistimal ettikten sonra radikal terör örgütleri daha hızlı bir şekilde güçlenmeye devam etmiş ve Libya güvenlik güçleri ile bahsi geçen gruplar arasında çatışmalar yaşanmıştır (Karakaya ve Çelik, 2021: 184). Libya'da artan güvenlik tehditleri bölge güvenliğini de etkilemeye başlayınca BM, Libya'daki karışıklığı gündemine almıştır.

BM'nin öncülüğünde ve Libya'nın demokrasi inşasına yardımcı olması için kurulan Birleşmiş Milletler Libya Destek Misyonu'nun (UNSMIL) yardımları ile MGK ve TM arasında uzlaşma görüşmelerine

başlanmış ve ilk dönemlerde istenilen başarıya ulaşamamış olunsada 17 Aralık 2015 tarihinde nihayet taraflar arasında “Libya Siyasi Anlaşması” (LSA) imzalanmıştır (Polat, 2015: 386; Demir, 2020: 60). LSA uyarınca kurulan Başkanlık Konseyi, Temsilciler Meclisi ve Devlet Yüksek Konseyi (DYK) adını alan MGK’den dörder üye ve bir başkan olmak üzere Libya’nın yürütme organı olan Ulusal Mutabakat Hükümetini (UMH) oluşturacaktır (UNSMIL, 2015). 23 Aralık 2015 tarihinde ise BMGK’de 2259 sayılı karar alınarak meşru hükümetin Başkanlık Konseyi bünyesinde oluşturulan UMH olduğu açıklanmış ve BM üyesi ülkelerden Libya’nın terörden arındırılması için UMH’ye yardımda bulunulması istenmiştir (BMGK, 2015). LSA sonucunda 19 Ocak 2016 tarihinde UMH başkanlığına, MGK’ye bağımsız aday olarak seçilen ve eski Libya Kamu Hizmetleri ve İskan Bakanı Olan Fayiz El Serrac gelmiştir (Mepa News, 2020). ABD, İtalya ve İngiltere’nin yardımlarıyla UMH, 2016 yılının Nisan ayında IŞİD’in elinde bulunan Sirte’yi terör unsurlarından temizleyip, kontrol altına almıştır. Hafter cephesi de Libya’da önemli bir aktör olduğu kanıtlamak istercesine benzer şekilde Libya’nın doğusundaki terör unsurlarını temizlemeye yönelik harekate başlamıştır. (Karakaya ve Çelik, 2021: 184; Göksedef, 2020)

MGK ve Hafter arasındaki mücadelenin içerisine doğrudan veya dolaylı olarak birçok devlet de girmiş ve bu mücadelede taraf olmuştur. Örneğin Fransa, Rusya, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Mısır gibi ülkeler Hafter’in gücünü hafife almayarak askeri ve ekonomik yardımlarda bulunurken Türkiye ve Katar gibi ülkeler UMH cephesine aynı şekilde yardımlarda bulunmakta; özellikle Türkiye, UMH’nin BM tarafından tanınan meşru hükümet olduğunu vurgulamaktadır (Deutsche Welle, 2020). Nitekim verilen destekler sayesinde 2017 yılı içerisinde Hafter, terörle mücadeleyi de bahane ederek Libya’nın doğusundaki önemli petrol yataklarının kontrolünü ele geçirmiştir (Düzsöz, 2021: 312). 25 Temmuz 2017 tarihinde dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron öncülüğünde Serrac ve Hafter Paris’te bir araya getirilmiş uzlaşya

da varılmış ama TM'nin UMH'ye güven oyu vermemesi ve bu dönem sonunda UMH'nin tanınmadığını açıklaması ile ilk görüşmeler sonuçsuz kalmıştır (Faytre, 2020: 4-5; Semerci, 2020; Duman, 2022). Daha sonra yeniden Fransa öncülüğünde 29 Mayıs 2018 tarihinde düzenlenen "Paris Uluslararası Konferansı" görüşmelerinde 10 Aralık 2018 tarihinde genel seçimlere gidilmesi konusunda uzlaşıya varılmış ama Hafter'in çatışmaları devam ettirmesi ve Fransa'nın açık bir şekilde Hafter'i desteklemesi üzerine bu görüşmeler yeniden sonuçsuz kalmıştır (Duman, 2020: 303-304). Daha sonra 12 ve 13 Kasım 2018 tarihlerinde İtalya'nın Palermo kentinde görüşmeler yapılırsa da Libya Zirvesi içerisinde gizli görüşmelerin yapılması zirvenin etkili olmasını engellemiştir (Domazeti, 2019). Uzlaşma görüşmelerinin hiçbirisi başarıya ulaşamazken Hafter aldığı destekler sayesinde "Kum Fırtınası" adını verdiği operasyonla etki alanını Libya'nın güney bölgelerine kadar taşımış 4 Nisan 2019 tarihinde de "Saygınlık Seli" adını verdiği operasyonla UMH'ye savaş açtığını ilan etmiştir. UMH cephesi ise 7 Nisan 2019 tarihinde "Öfke Volkanı" adını verdiği operasyonla Hafter'e karşılık vereceğini açıklamıştır (Yılmaz, 2020: 2020). Yaşanan gelişmeler neticesinde Serrac, siyasi çözüme kavuşmanın oldukça zorlaştığını belirterek 2019 yılının Mayıs ayı içerisinde Almanya ve İtalya'ya ziyaretlerde bulunmuş ve Hafter'e destek veren devletlerin bu desteği kesmesini istemiştir (Demir, 2020: 64). Serrac'ın açıklamaları Hafter'in hızını kesmeye yaramamış UMH'nin nadiren öne çıktığı çatışmalar haricinde Hafter, 2019 sonlarında Trablus'un oldukça yakınına ilerlemeyi başarabilmiştir (Deutsche Welle, 2019).

Libya topyekun bir iç savaş yaşamaya başlamışken 8 Ocak 2020 tarihinde Türkiye ve Rusya öncülüğünde 13 Ocak 2020 tarihinde Libya'daki tarafların Moskova'da bir araya getirilmesi planlanmıştır (Alemdar, 2020). 13 Ocak'ta Serrac ve Hafter bir araya gelmiş olsa da görüşmelerde ortaya çıkan ateşkes metnini Serrac'ın imzalamasına rağmen Hafter imzalamadan Moskova'dan ayrılmıştır (Abay, 2020). Bu görüşmelerin de başarısız olmasının üzerine

dönemin Almanya Şansölyesi Angela Merkel, Rusya ve Türkiye'deki mevkidaşları ile iletişime geçerek Moskova'daki görüşmelerin devamı niteliğinde olan Berlin Konferansı'nın 19 Ocak 2020 tarihinde yapılmasını planlamıştır (BBC, 2020). Berlin Konferansı'nda ateşkes konusunda uzlaşıya varılmış olmasına rağmen Hafter'in ilerleyen günlerde saldırgan tutumlara devam etmesi sonucunda UMH, savunma taktiklerini bıraktığını açıklayarak 25 Mart 2020 tarihinde "Barış Fırtınası Operasyonu'na" başlamış ve operasyon kapsamında Türkiye'nin de yardımları ile Hafter, ağır yenilgiler almaya başlamış hatta UMH güçleri Libya petrollerinin %60'ının ve Libya'nın en büyük hava üssünün bulunduğu Sirte-Cufra hattına doğru harekete geçmiştir (Topçu, 2020; Göksedef, 2020; Aslan, 2021: 9). UMH'nin Sirte ve Cufra'ya yönelmesi ve savaş alanlarında öne geçmesi ile beraber 6 Haziran 2020 tarihinde Mısır Cumhurbaşkanı Abdülfettah es-Sisi, Halife Hafter ve TM Başkanı Akile Salih Kahire'de toplanarak ateşkes yapılmasını dile getirmiştir (Canlı vd. 2020). Kahire açıklaması sonrasında UMH sözcüsü Mustafa Mecai'nin de Sirte-Cufra'dan vazgeçmediklerini açıklamasının üzerine Mısırlı yetkililer, Mısır'ın batı sınırlarını korumak adı altında bölgeye askeri müdahalede bulunulabileceklerini açıklamıştır (Saka, 2020; Deutsche Welle, 2020a). Mısır'ın yeni bir savaş başlatma ihtimalinin bulunmasının üzerine UNSMIL öncülüğünde barış görüşmeleri yapılması konusunda Libya İç Savaşı'ndaki taraflara BM tarafından baskı yapılmıştır. 2020 yılının Ağustos ayına gelindiğinde Trablus halkı sonlanmayan çatışmalar ve yetersiz altyapı nedeniyle protestolara başlamış bu sebepten Serrac, 24 Ağustos 2020'de ateşkes yapılmasını ve uzlaşıya başlanması için komite kurulmasını istemiş, TM de bu görüşe desteklerini bildirmiştir. (Aslan, 2021: 9, 11-12)

Barış adına yaşanan bu iyi yöndeki gelişmelerden sonra dönemin BM Libya Özel Temsilcisi Stephanie Williams süreci ele alarak Berlin Konferansı'nda kurulması planlanan 5+5 Ortak Askeri Komisyonu'nu 19 ve 23 Ekim 2020 tarihleri arasında bir araya getirmiş ve nitekim

23 Ekim 2020 tarihinde nihai ateşkes konusunda uzlaşmış ve ateşkes anlaşması UMH ve Hafter tarafları arasında imzalanmıştır (UNSMIL, 2020; Aşkın, 2022). 24 Ekim 2020 tarihine gelindiğinde 75 temsilciden oluşan “Libya Siyasi Diyalog Forumu” düzenlenmiş ve forum içerisinde 24 Aralık 2021 tarihinde genel seçimlere gidilmesi ve o zamana kadar Ulusal Birlik Hükümeti'nin (UBH) yürütmeyi oluşturmaya karar verilmiş ayrıca Abdülhamid Dibeybe, UBH geçici başkanı seçilmiştir (UNSMIL; Deutsche Welle, 2021). 24 Aralık 2021 tarihinde yapılması planlanan seçimlerin Yüksek Seçim Komisyonu tarafından 1 ay ertelenmesinin üzerine TM, bu karara karşı çıkarak Fethi Başağa'yı başbakan olarak seçmiş açıklama olarak ise 24 Aralık 2021 tarihinde UBH'nin görevinin sona erdiğini söylemiştir (Dalaa, 2022). Günümüzde Libya'da hala diplomatik bir şekilde seçimlere gidilememiştir ve bir bölünme söz konusudur. Yakın zamanda BM'nin seçim konusundaki baskılarına ve DYK'nin kısa zamanda ülkedeki bölünmeyi sonlandıracağını açıklamasına rağmen hala genel seçimlerin yapılması konusunda bir gelişme kaydedilememiştir. Yukarıdaki bilgiler ışığında, Libya İç Savaşı'nın ülkenin iç dinamiklerinin ve uluslararası aktörlerin dahliyle şekillenilen üç farklı dönemi içerdiği görülmektedir. Bunlardan ilki Arap Baharı sürecini başlatan olaylar ile NATO müdahalesini içeren dönemdir. İkincisi UGK MGK Hükümetleri dönemi ve üçüncüsü de Hafter'in MGK Hükümetine yönelik darbe girişimi ile 23 Ekim 2020 Ateşkesi arasındaki dönemdir. Takip eden bölümde Türkiye, ABD ve Rusya'nın iç savaşa yönelik politikaları bu üç dönem üzerinden analiz edilmektedir. İç Savaş öncesi dönemdeki ikili ilişkiler, bu devletlerin iç savaş dönemlerindeki politikalarının oluşumunda belirleyici olması bakımından analize dâhil edilmiştir.

2. Türkiye, ABD ve Rusya'nın Libya İç Savaşına Yönelik Politikaları

2.1. Türkiye'nin Libya İç Savaşına Yönelik Politikaları

Türkiye ve Libya arasındaki ilişkilerin Osmanlı mirasına dayandığını ve bu sebepten iki ülke arasında yakın ilişkiler tesis

edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Libya'nın 1951 yılında bağımsızlığını kazanması sürecinde Türkiye, Libya'ya destek vermiş ve BM içerisinde Libya'nın bağımsız olması lehine oy kullanmıştır (Özgizep, 2022; 46; Üstün, 2020: 75). Libya'nın bağımsızlığından sonraki dönemde de devam ettirilen ilişkiler Libya'da petrol bulunması ile farklı bir boyut kazanmış ve 1975 yılında imzalanan "Türkiye-Libya İşgücü Anlaşması" ile Libya'nın inşaat sektöründe Türk şirketler, günümüze kadar önemli bir yer edinmiştir (BCA, BKDB: 326/11/3; Aydemir, 2019: 79). Kaddafi'nin iktidarda olduğu dönemde ülke arasındaki liderler arasında sözlü atışmalar yaşanmış olsa da ikili ilişkilerde ticaret ön planda kalmıştır (Oran, 2010: 562-563, 566).

2010 yılında Arap Baharı olaylarının ortaya çıkmasıyla Türkiye'nin ani bir tepki vermeyerek halk ve yönetim arasında arabulucu bir pozisyonda kalmaya çalıştığı görülmüştür (Gözen, 2011: 2). Benzer şekilde Libya'daki iç savaşın ilk dönemlerinde de uzlaştırıcı bir yaklaşıma sahip olan Türkiye'nin bu politikasının temelinde 2002 yılında Türkiye'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (Ak Parti) 2009 ve 2014 yılları arasında Dışişleri Bakanı olan Ahmet Davutoğlu'nun görüşlerine dayandığını belirtmekte fayda vardır. Davutoğlu "Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu" adlı kitabıyla o dönem Türk dış politikasına yön vermiş ve bu dönemde Türk dış politikasında Yeni Osmanlılık, Komşularla Sıfır Sorun, Bölgesel Liderlik kavramları ön plana çıkarılmıştır (Davutoğlu, 2001). Türkiye'nin Ak Parti öncesindeki iktidarlar döneminde çoğunlukla batı yanlısı ve statükocu bir politika izlediği söylenebilir ama Ak Parti'nin politik yaklaşımları ile Türkiye aktif ve çok yönlü bir dış politika anlayışına geçiş yapmıştır. (Kaya, 2015: 87-89; Özgizep, 2022: 54) Davutoğlu kitabında ilk olarak devletlerin gücünü konum ve tarihsel arka plan ile ilişkilendirmiş ikinci bölümde ise Türkiye'nin soğuk savaş sonrasında daha rahat hareket alanı bulmasını da göz önüne alarak dış politikadaki kavramsal eksikliği bu kavramlar ile doldurmaya çalışmıştır (Davutoğlu, 2001: 17-24, 45-48). Kısaca Yeni Osmanlılık temelinde

Türkiye'nin Osmanlı mirası olan bölgesel ilişkilerini yeniden canlandırmayı hedeflemektedir. Yeni Osmanlılık içerisinde kurulacak ilişkilerin genel görüntüsüne bakıldığında hedeflenen coğrafyanın çoğunlukla Müslüman olması siyasal İslam'ın da bahsi geçen kavram içerisinde önemli olmasını sağlamıştır.

“Komşularla Sıfır Sorun” kavramı ise ABD öncülüğünde 2001 yılında NATO'nun Afganistan'a müdahalesi ve yine ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesi sonrasında bölgede oluşan kaos ortamından Türkiye'nin de etkilenmesi sonucu ortaya çıkmıştır denilebilir. Yakın çevresindeki güvenlik sorunlarını çözmeye çalışan Türkiye, bu doğrultuda çevre ülkelerle karşılıklı bağımlılık ile ülkenin genel çıkarları üzerine odaklanmış ve bölgedeki kaosu minimal seviye indirmeye çalışmıştır. Böylelikle Türkiye ve yakın çevresinin bütüncül bir kalkınma yaşayacağı öngörülmüştür (Oğuzlu, 2012: 9; Doğan, 2021: 78). Arap Baharı'nın ortaya çıkışıyla bu kavram pratikte başarısız olsa da dış politik çizgideki genel eğilim değişmemiştir.

Libya'da Arap Baharı sürecinin ilk rüzgarları esmeye başladığında Türkiye'nin rasyonel davranarak arabuluculuk yönünde politikalar izlemiş olduğu daha sonra normatif popüler liderlik kapsamında Arap halkın sempatisinin kazanılmasına önem verdiği görülmektedir (Sağsen, 2021: 61). Türkiye, Arap Baharı ülkelerine kendini demokratik İslami bir model olarak ortaya çıkartmış ve böylelikle bölgesel liderlik üstlenmeye çalışmıştır denilebilir (Özyürek, 2016: 120). Bu doğrultuda Davutoğlu ve diplomat grubu, Kaddafi ve muhalifler arasında uzlaşma görüşmeleri yapılmasını planlarken dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ise NATO'nun müdahalesine karşı çıkmış ve bu şekilde Türkiye'nin emperyalizm karşıtı ve Arap dünyasına dost bir görünüme kavuşmasını sağlamaya çalışmıştır denilebilir (Gözen, 2011: 3; NTV, 2011). 200'ü aşkın Türk inşaat şirketinin Libya'da değeri 20 milyar ABD dolarını bulan yatırımlara sahip olması Libya İç Savaşı'nın ilk dönemlerinde Türkiye'nin Kaddafi ve muhalifler arasında taraf olamamasına sebep olmuştur (Göçer vd. 2015: 60). Kaddafi ile

yakın ilişkilere sahip olan Türkiye'nin Kaddafi iktidarını kaybederse ortaya çıkabilecek ekonomik zarardan çekindiği için ani tepki vermediği söylenebilir. Diğer bir sebep olarak Libya'da sayıları 25.000'ini bulan Türk vatandaşının tehlike altında bulunması gösterilebilir. Bu durum, bu vatandaşlar Libya'dan tahliye edilene kadar Türkiye'nin arabulucu pozisyonunda kalmasına sebep olmuştur (Işık, 2010: 947).

Ne var ki Fransa'nın Libya'yı bombalamaya başlaması ve 19 Mart 2011'de Paris Zirvesi'ne davet edilmemesi üzerine Libya'daki gelişmelerden dışlanmak istemeyen Türkiye, Kaddafi'nin sivillere yönelik şiddeti de arttırması ile NATO'nun Libya müdahalesine daha sıcak bakmaya başlamış ve 31 Mart 2011 tarihinde başlayan NATO operasyonu İzmir Çiğli'deki merkez üssünden yönetilmiştir (Deutsche Welle, 2011a; CNN Türk, 2011; Danışman, 2011). NATO'nun operasyonları sayesinde muhaliflerin öne geçmesi ile UGK hükümetinin kurulduğu dönemde Trablus'a ilk büyükelçi gönderen ülke olan Türkiye, Libya'da demokrasi inşası döneminde de Libya'ya destekte bulunmuş ve niyetinin Libya'daki yeraltı kaynaklarına erişmek olmadığını belirtecek şekilde dönemin Türkiye Başbakanı Erdoğan, "Biz yer altı zenginliklerin peşinde değiliz, biz bölgesel barış için çalışıyoruz" demiştir (TCDB, 2021; Radikal, 2011; Tekir, 2020: 204). 16 Eylül 2011 tarihinde UGK temsilcileri ile Libya'ya görüşmeye giden Erdoğan, imar ve altyapı ortaklıklarının korunması konularında Türkiye ve Libya arasında iş birlikleri kurmaya ve eskiden kalan iş birliklerini korumaya çalışmıştır (Kekilli, 2017: 8). İlerleyen süreçte MGK hükümetinin yanında olmaya devam eden Türkiye, Hafter'in 2014 yılındaki başarısız darbe girişiminde MGK ile yakın ilişkiler kurmaya devam etmiş ve 2016 yılında LSA uyarınca kurulan UMH hükümetine destek vermiştir. LSA sonucunda ortaya çıkan Libya Başkanlık Konseyine ilk ziyaret düzenleyen ülke olan Türkiye'nin tarafı net bir şekilde görülmektedir (TCDB, 2021).

Türkiye'nin iç savaşta UMH tarafında oluşunun temel sebepleri arasında birden fazla husus bulunmaktadır. İlk olarak Türkiye'deki

Ak Parti yönetiminin siyasi İslam konusunda MGK'deki Müslüman Kardeşler'e rol model olması ikili ilişkilerin gelişmesini sağlayan temel sebeplerden biridir (Durgun, 2017: 10; Efeğil, 2016: 45, 52). Hafter'in MGK'deki siyasi İslamcı kesimi de terörist ilan etmesi Ak Parti tarafından hoş karşılanmamış ve Hafter'e karşı cephe alınmasını sağlamıştır. Türkiye'nin UMH tarafını desteklemesini sağlayan önemli diğer bir sebep ise UMH hükümeti ile 27 Kasım 2019 tarihinde, "Doğu Akdeniz" sorunu kapsamında Türkiye'nin eline büyük koz sağlayan "Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası'nın" imzalanmasıdır. Türkiye ve Libya hükümetleri arasında imzalanan bu anlaşma ile Doğu Akdeniz'de önemli bir güç elde eden Türkiye, Hafter'in 4 Nisan 2019 tarihinde başlatmış olduğu saldırılar neticesinde UMH hükümetinin zor durumda kalması ve Hafter'in Türkiye ve Libya arasındaki "Münhasır Ekonomik Bölge (MEB)" anlaşmasını kabul etmediğini açıklamasının üzerine yine 27 Kasım 2019 tarihinde Türkiye ve Libya arasında imzalanan "Güvenlik ve Askeri İş Birliği Mutabakatı'na" dayanarak 2 Ocak 2020 tarihinde Libya Tezkeresi'ni mecliste kabul ederek UMH'ye destek olması adına Libya'ya asker göndermiştir. Türkiye'nin destekleri sonucunda yukarıda da bahsedildiği üzere gücü zayıflayan Hafter, ateşkes yapılmasına daha sıcak bakmaya başlamıştır. (Özekin, 2020: 13; Polat, 2015: 1) Libya İç Savaşı'ndaki taraflar arasında 23 Ekim 2020 tarihinde imzalanan ateşkes anlaşması ile Libya'daki yabancı askerlerin ülkeden çıkartılmasının kabul edilmesi karşısında Türkiye anlaşmaya ilk başta tepkisiz kalmış ama 26 Ekim 2020 tarihinde DYK ve Libya Savunma Bakanlığı tarafından yapılan açıklama ile Türkiye ile iş birliklerinin devam edeceğinin ifade edilmesinin üzerine Türkiye'nin Libya'daki konumunun değişmeyeceği görülmüştür (Aydemir, 2020).

2.2. ABD'nin Libya İç Savaşına Yönelik Politikaları

Kral İdris döneminde Libya ile yakın ilişkilere sahip olan ABD, 1954 yılında Libya'dan üs kiralayarak bölgede önemli bir karargâh görevi

görecek olan Wheelus'ı kurmuş ve bu üs üzerinden ödenen kiralar ile Libya'ya kalkınma alanı sağlamıştır (Chrekly, 2020: 3; Genugten, 2016: 61-62; El-Kihya, 2011: 202). 1959 yılında Libya'da petrol bulunması ile de birçok ABD menşeli şirket Libya'ya gelerek ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuştur (Vandewalle, 2016: 59-60). Libya ve ABD arasındaki bu yakın ilişkiler Kaddafi'nin iktidara geldiğinde petrolü millileştirmesi ve emperyalizm karşıtlığı altında ABD düşmanlığı yapması sonucunda oldukça kötü bir noktaya doğru ilerlemiştir. Ancak 2000'li yıllarda Kaddafi'nin ikili ilişkileri düzeltmek için harekete geçmesi ile ilişkiler bir parça normalleşmeye başlamıştır.

Arap Baharı olaylarının başlaması ile ABD, bu olaylara Türkiye'nin yapmış olduğu gibi ani tepki vermemiştir. ABD'nin tepkisizliğinin altında George W. Bush'ın başkanlığı döneminde yaşanan Irak ve Afganistan savaşlarının etkilerinin yatmakta olduğu düşünülebilir. Bush'un politikaları neticesinde Ortadoğu'da yaşanan kaos, askeri güç kullanımına rağmen istenilen başarının elde edilememesi ve savaşların getirmiş olduğu ekonomik yüklerin 2008 yılında yaşanan ekonomik krize kapı aralaması Arap Baharı olaylarının başladığı dönemdeki ABD Başkanı Barack Obama'yı Arap Baharı olayları karşısında temkinli davranmaya itmiştir. Kısaca Obama, başkanlık döneminin başlarında Bush'un yanlışlarının restore edilmesine odaklanmıştır. Lakin Arap Baharı olayları Libya'ya sıçradığında ABD, insan hakları, demokrasi ve askeri müdahale söylemleri ile ortaya çıkmıştır. Bunun altındaki temel sebebin Kaddafi'nin ABD için samimiyetsiz bir müttefik olmasıdır denilebilir. Zaten ABD ve Libya arasında yaşanan çoğu sorunun Kaddafi dönemindeki dinamiklerden kaynaklandığı görülmektedir (Bilensoy, 2018: 68-69; Kepsutlu, 2020: 66-67). Ayrıca Libya İç Savaşı'nın başlamasında ABD'nin dahlinin olduğu da iddia edilebilir. Zira 1980'li yıllardan itibaren Kaddafi'ye karşı iç ve dış muhalifleri CIA aracılığıyla destekleyen ABD, Libya İç Savaşı'nda önemli aktörler olacak olan birçok ismin bu dönemlerde ortaya çıkmasını ve güçlenmesini sağlamıştır. Örneğin, Libya'nın eski

İngiltere Büyükelçisi Süleyman El-Maghrabi, 1978 yılında Libya Ulusal Grubu'nu ve 1980 yılında Müslüman Kardeşler Libya İslami Grubu'nu ABD içerisinde kurmuştur. 1981 yılına gelindiğinde ise ABD'nin de destekleri ile Libya'nın eski Hindistan Büyükelçisi Yusuf Magariyef, Libya Ulusal Kurtuluş Cephesi'ni kurmuş, daha sonra bu örgüte Halife Hafter, Mustafa Ebu Şagur ve Ali Zeydan gibi isimler de katılmıştır. (Genugten, 2016: 111; Demir, 2020: 30-31)

Kaddafi'nin muhaliflere uygulanan şiddeti arttırmasıyla Obama, 24 Şubat 2011 tarihinde "Libya'daki şiddet kabul edilemez" şeklinde bir açıklama yapmıştır (Bloomberg HT, 2011). 25 Şubat 2011 tarihinde ise 13566 sayılı başkanlık emri ile Kaddafi'nin ABD'deki 30 milyar ABD dolarına ulaşan mal varlığı dondurulmuş hatta bu varlıkların 150 milyon dolarlık kısmının muhaliflere fonlandığı iddia edilmiştir (The White House, 2011; Özkan, 2020: 176). Fransa'nın 19 Mart 2011 tarihinde Kaddafi cephesini bombalamaya başlaması ile ABD de Fransa'ya katılarak Libya'yı bombalamaya başlamış ve Kaddafi hükümeti düşene kadar Libya'ya yapılan müdahalelerde aktif olarak bulunmuştur. ABD'nin bu dönemde izlemiş olduğu politikalar "geriden liderlik" ve "sorumluluğu paylaşma" olarak nitelendirilebilir. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi Bush'un Ortadoğu'da ABD'yi Arap dünyasına düşman olarak göstermesi ayrıca askeri ve ekonomik açıdan yaşanan kayıplar Obama'yı tek başına müdahalelerden ziyade ortaklaşa müdahaleler yapmaya yöneltmiş böylelikle askeri ve ekonomik yükümlülük bölüşülürken ABD, göz önünde olmayarak anti-emperyalist tepkilerden uzak kalmıştır. Kaddafi'ye karşı girilen mücadelenin sonucunda Kaddafi'nin devrilmesi ile asıl problemler ortaya çıkacaktır. Obama'nın Kaddafi sonrası dönemde demokrasi inşasına yönelik planlı bir politikasının olmaması ve 2012 yılında Ensar üs-Şeria tarafından ABD Trablus Büyükelçisi Christopher Stevens'in öldürülmesi sonucunda ABD'nin Libya'yı demokrasi inşasından ziyade bir terör bölgesi olarak görerek uzaklaşması, Libya'daki demokrasi inşası sürecini bir kaosa çevirmiştir denilebilir. (Şebin, 2021: 48; Özdemir, 2018: 95)

MGK hükümeti döneminde Libya'yı terör bölgesi olarak nitelendirip pasif politikalar izlemeye devam eden ABD yönetimi, 5 Ocak 2012 tarihinde Savunma Bakanı Leon Panetta ve Genelkurmay Başkanı Orgeneral Martin Dempsey'in 5 Ocak 2012 tarihinde kamuoyuna sunduğu "ABD'nin Küresel Liderliğini Sürdürmek: 21. Yüzyıl Savunma Öncelikleri" isimli belge ile ilerleyen süreçte yabancı bölgelerdeki askeri güç kullanımını azaltacağını belirtmesinin üzerine Libya'nın demokrasi inşası sürecinden uzaklaşmaya başlamış, bu sebepten sürecin daha zorlu bir hal alacağı anlaşılmıştır (Cumhuriyet, 2012; Kepsutlu, 2020: 227-228). ABD'nin Libya üzerinde pasif politikalar sergilemesini sağlayan diğer bir durumun ise 2014 yılına kadar Ortadoğu petrollerine olan ihtiyacın azaltılması olduğu söylenebilir ki 2014 yılı itibarıyla ABD'nin Ortadoğu petrollerine olan ihtiyacı son 20 yılın en düşük seviyesine gelmiştir (Yusein, 2021). Elbette ABD, Ortadoğu'ya yönelik enerji politikalarını rafa kaldırmıştır demek yerine bu kaynakların rakiplerinden ziyade müttefiklerinin egemenliğinde olmasını istemektedir demek daha doğru olacaktır (Göngen, 2014: 4).

Hafter'in 2014 yılındaki başarısız darbe girişiminden sonra bölgedeki diplomatik personelini geri çeken ABD, gözle görülür bir şekilde Libya'daki demokrasi inşasına yönelik yardımlarını sonlandırmıştır (Blanchard, 2016: 17). ABD, 2015 yılında LSA uyarınca kurulan UMH'yi meşru hükümet olarak tanıırken bölgede oluşan tehditlere karşı 50 askeri personeli "Odyssey Yıldırım Operasyonu" kapsamında Libya'ya yerleştirmiş ve 2016 yılında Libya'daki IŞİD hedeflerini hava yoluyla bombalamıştır (Oduncu, 2020: 91; Altunkaya, 2016). ABD'nin Libya'daki terörü bitirmeye yönelik politikaları terör temizlendikçe azalmaya başlamış ve ABD, Libya'da artık daha sili politikalar izlemeye başlamıştır. Ayrıca Mısır, Fransa, Türkiye, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi müttefiklerinin Libya İç Savaşı'nda farklı taraflarda olmaları ABD'nin Libya'da taraf olmasını engelleyen bir durum olmuştur.

Obama sonrası dönemde ABD Başkanı olan Donald Trump, 2016 yılındaki seçimlerde rakibi olan Obama döneminde Dışişleri Bakanlığı yapan Hillary Clinton'ı Libya'daki yanlış politikalar ve müdahale sonrası oluşan kaos ortamı nedeniyle eleştirmiştir (Sputnik, 2016; Chreky, 2020: 34). Trump seçim propagandalarında ifade ettiği gibi "Önce Amerika" mottosuyla hareket ederek Libya'yı ABD dış politikasında geri plana atmıştır (Kardaş, 2017: 9). 2017 yılında Trump ve dönemin ABD Dışişleri Bakanı Rex Tillerson, UMH Başkanı Serrac ile görüşmeler gerçekleştirmiş, Trump ve Tillerson Serrac'a terör örgütlerinin temizlenmesi konusunda yapmış olduğu iş birliklerinden dolayı teşekkür ederek UMH ve LSA'ya tam destek verdiğini belirtmiştir (The White House, 2017).

4 Nisan 2019 tarihinde Hafter'in UMH'ye karşı harekete geçmesiyle Trump'ın politikaları anlamsızlaşmaya başlamıştır. Hafter'in taarruza geçmesiyle bölgedeki askerlerini geri çeken ABD, artan güvenlik tehdidini sebep olarak göstermiş ve Trump, Hafter'in saldırılarına uzunca bir müddet sessiz kalmıştır (İleri, 2020; Chreky, 2020: 26). 9 Nisan 2019 tarihinde ABD, İngiltere tarafından BMGK'ye getirilen Hafter'in saldırılarını durdurmasına yönelik öneriyi veto etmiş ve 15 Nisan 2019 tarihinde Trump, Hafter ile telefonda görüşerek ABD'nin Libya'daki politikalarını oldukça karmaşıklaştırmıştır (Demir, 2020: 70; Blanchard, 2016: 7). Beyaz Saray üzerinden yapılan açıklamada Trump ve Hafter arasındaki telefon konuşmasında Hafter'in teröristlere karşı mücadeleye destek vermeye devam edeceğinin, Libya'da barışa en kısa zamanda ulaşılmasının altının çizildiği belirtilmiştir (AP News, 2019). Beyaz Saray tarafından yapılan açıklama UMH'nin ABD'ye olan güveninin kırılmasını engelleyememiştir. ABD'nin bu tutumlarının altında nitelikli askeri gücünün olması ve Rusya, Mısır ve Fransa gibi devletlerden destek alması nedeniyle Hafter'in UMH'ye karşı galip geleceği düşüncesi yattığı; ayrıca Mısır, Suudi Arabistan ve BAE gibi müttefik devletlerin ABD'nin politikalarını etkilediği de iddia edilebilir.

Hafter ve UMH arasındaki çatışmalar şiddetlenip uzadıkça ABD'nin pasif politikaları karşısında Rusya, Libya içerisinde etkili olmaya başlamış ve silah ambargosunun yetersiz kalması sonucunda ABD'nin başka ülkelere satmış olduğu silahlar Libya'da görülmeye başlamış; bu sebepten ABD, Libya politikalarını yeniden aktifleştirmeye yönelmiştir (Bayar, 2020; Çopur, 2019). ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, Libya'daki krizin diplomatik yollarla çözülmesi amacıyla Berlin Konferansı'na katılmış, bu sırada içerisinde ABD Orta Doğu ve Kuzey Afrika İşleri Ulusal Güvenlik Danışmanı Yardımcısı Victoria Coates'in de bulunduğu yüksek rütbeli bir heyet Hafter ile görüşmeye gitmiştir. Hafter ile görüşen heyet, Hafter güçlerinin daha fazla ilerlememesini ve Libya'nın toprak bütünlüğünün barış sağlanarak korunması gerektiğini belirtmiştir. (Chreky, 2020: 29; Allahverdi, 2019) 23 Ekim 2020 tarihinde yapılan ateşkes anlaşması sonrasında ABD'nin Libya'daki politikaları ABD Afrika Kuvvetleri Komutanlığı'nın (AFRICOM) önerileri üzerine Rusya'nın Libya'da etki alanını arttırmasına yoğunlaşmış ve ateşkes görüşmeleri sürerken Trump'ın yabancı askerleri Libya'dan ayrılmaya davet etmesiyle "tehlikenin farkındayız" mesajı verildiği görülmüştür (Independent, 2021; Chreky, 2020: 38, 46).

2.3. Rusya'nın Libya İç Savaşına Yönelik Politikaları

Kral İdris'in batı yanlısı olması nedeniyle SSCB ve Libya arasında ilk dönemlerde etkili ilişkiler kurulamamıştır. Kaddafi'nin iktidara geçmesi ile SSCB, Libya'nın önemli bir müttefiki ve silah tedarikçisi olmuştur (Erdoğan, 2015: 7; Barakanova, 2018: 28). İki devlet arasında geliştirilen ilişkiler 1991 yılında SSCB'nin dağılması, Rusya'nın 1993 yılında uyguladığı "yakın çevre doktrini" ve Libya'nın BM ambargoları altında ezilmesi nedeniyle uzunca bir süre kopukluk yaşamış olsa da 1996 yılında Yevgeni Primakov'un Rusya Dışişleri Bakanı olmasıyla yeniden toparlanmaya başlamıştır (Genugten, 2016: 120; Barakanova, 2018: 49-50; Arslan, 2022). Primakov'un Ortadoğu ve Avrasya'da Batı etkisini kırmaya yönelik

hamleleri sonucunda toparlanmaya başlayan Rusya ve Libya arasındaki ilişkiler, 2000 yılında Vladimir Putin'in Rusya Devlet Başkanı olmasıyla yeniden güçlü bir boyut kazanacaktır. 2007 yılında Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından dış politika raporu yayınlanmış ve Soğuk Savaş sonrasında ABD'nin dünya siyasetinde tek kutup olarak hareket etmesi eleştirilmiştir (Kısacık, 2012). Böylelikle 2010'lu yıllarda Rusya'nın Putin liderliğinde yeniden çok kutupluluğa dönüş yapmaya ve Soğuk Savaş dönemindeki süper güç imajını toparlamaya çalıştığı söylenebilirken bu dönemde Putin'in düşmanlıklardan ziyade batı dünyası ile iş birlikleri kurarak çok kutupluluğa geçiş yapmaya çalıştığı görülmektedir. Arap Baharı olayları ve Libya İç Savaşı da Rusya'nın bu hedeflerini gerçekleştirmede önemli bir araç olacaktır.

Arap Baharı olayları Tunus ve Mısır'da başladığında bu hareketleri güvenlik tehdidi olarak görmeyen Rusya, olaylar Libya'ya ulaştığında bu hareketi Batı'nın planı olarak yorumlamış ve Arap Baharı olaylarına karşıt bir tavır takınmaya başlamıştır (Suchkov, 2015: 3; Dersan Orhan, 2018: 7). Arap Baharı olaylarını İslami bir hareket olarak yorumlayan Rusya, 20 milyonluk Müslüman nüfusu barındırmasından, bu hareketleri yakın çevresine tehdit olarak algılamıştır. Ortadoğu elbette Libya'nın da Yakın Çevre'nin güvenliğini etkileyecek bir alana sahip olduğundan Rusya, Arap Baharı olaylarını bir tehdit olarak algılamıştır denilebilir (Dersan Orhan, 2018: 7).

İki dönem başkanlık yapması nedeniyle devlet başkanlığı koltuğunu 2008 yılında Dmitri Medvedev'e bırakan Putin, başbakanlık makamına gelmiş ve bir sonraki seçim dönemine kadar başbakan olarak idarede bulunmuştur. Bu dönemde ABD'nin Rusya ile ilişkileri sıfırdan kurmak adına ortaya attığı "Reset" kavramını samimiyetle karşılayan Medvedev, BMGK'nin 1970 sayılı kararını onaylamış ve bu doğrultuda Libya'ya ambargo uygulamıştır (Barakanova, 2018: 64-65; Strategic Comments, 2012: 1-2). BMGK'nin 1973 sayılı kararının oylamasında da çekimser kalan Medvedev yönetimi, Libya'ya askeri müdahalede bulunulmasının

önünü açmıştır (Şentuna, 2019: 228). ABD ile aynı masada olduğu imajıyla çok kutuplu dünya düzenini sembolize etmeye çalıştığından ve ayrıca Libya'da yaşanacak olası bir insanlık krizinde Rusya'nın günah keçisi ilan edilecek olmasından dolayı Medvedev'in Libya'ya yönelik 1970 ve 1973 sayılı BMGK kararlarını veto etmediği söylenebilir.

1973 sayılı karar sayesinde Libya'ya başlatılan operasyonlara tepki gösteren Putin, bu müdahaleyi haçlı seferlerine benzetmiş ayrıca müdahaleler sonucunda Kaddafi hükümetinin devrilmesi ile Rusya'nın Batı dünyası tarafından kandırıldığını düşünmüştür (Bloomberg HT, 2011a). Putin'in tepkilerinin altında Rusya ve Libya arasında yakın zamanda geliştirilen iş birliklerinin bozulacak olması yatmaktadır denilebilir. 2006 yılında Rus şirket Gazprom ve Tatneft'in Libya'da ihaleler alması, 2008 yılında Putin'in Libya'yı ziyaret ederek Libya'nın 4,5 milyon ABD doları değerindeki borcunu silmesinin karşılığında ticari anlaşmaların yapılması ve Rusya'nın silah ticaretinde en fazla silah sattığı 12. ülkenin Libya olması Putin'in tepkilerini anlamlı kılmaktadır (Schumacher vd. 2015: 99; Erdoğan, 2015: 7). Putin'in kaygılarının çoğu Kaddafi yönetimi devrildikten sonra UGK hükümeti döneminde gerçekleşmiş ve UGK, Rusya ile yapılan anlaşmaları iptal ettiğini duyurarak Rusya'yı yeni dönem Libya'da dışlamış bu gelişmelerden sonra Rusya'nın ekonomik kaybı 10 milyar ABD dolarını bulmuştur (Demir, 2020: 72; Tekir, 2020: 200-201; Dersan Orhan, 2018: 11). UGK'nin Rusya'ya karşı bu şekilde davranmasının temel sebepleri; Rus yönetiminin iç savaş döneminde Kaddafi'nin iktidarda kalmasını savunması ve UGK'yi Kaddafi'nin yenilgisi kesinleştikten sonra tanınmasıdır (Çakır, 2022: 91-92). Hafter'in 2014 yılındaki başarısız darbe girişimine kadar Libya'daki yeni dönemin dışında kalan Rusya, bu döneme kadar genel olarak "bekle-gör" stratejisi ile hareket etmiştir.

Hafter'in darbe girişimi sonrasında Rusya, Libya'da yeniden aktif politikalar izlemeye başlamış, Libya'daki Temsilciler Meclisi Başkanı Abdullah Sini'yi Moskova'ya davet etmiştir. Hafter

cephesine destek vermeye devam eden Rusya, 2016 yılında Moskova Bankasında basılan 4 milyar ABD doları değerindeki Libya Dinarını Tobruk'taki Temsilciler Meclisine teslim etmiştir. 2016 yılının Aralık ayında Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, "O Libya'nın iç sorunlarının çözümü için Libya hükümetinin bir parçası olabilir ve de olmalıdır." şeklinde konuşarak Hafter'e önemli bir rol yüklemiştir. 2017 yılında ise Rusya'nın tek uçak gemisi ve önemli bir sembolü olan Amiral Kuznetsov'da Hafter ile görüşme yapılması Hafter'e verilen Rus desteğini gözler önüne sermektedir. Amiral Kuznetsov'da Hafter, Libya'da bir Rus üssü açılması için destek olacağını sözünü vermiştir (Kerimoğlu, 2017). Rusya, Hafter ile yakın ilişkiler kurarken Trablus'taki UMH yönetimi ile de ilişkiler geliştirmeye devam etmiş ve 2016 yılında Libya Büyükelçisi İvan Molotkov, Serrac tarafından makamında kabul edilmiş ve Rusya'nın UMH'yi desteklediğini söylemiştir (Tasnim News, 2016). 2017 yılında ise Serrac, Rusya'da Putin ile bir araya gelmiştir (Barakanova, 2018: 75). Rusya'nın bu politikalar ile Libya'daki krizi aktif tutmaya çalışarak Batı'yı suçlu çıkarmaya ve silah ticaretini arttırmaya çalıştığı söylenebilir. Rusya'nın Libya'ya doğrudan bir silah satışı olmasa da BAE'ye satmış olduğu silahların Libya'da görülmesi bu düşüncüyü kanıtlar niteliktedir. (Akhiyadov, 2020)

Görüldüğü üzere Rusya, Hafter tarafını daha yoğun bir şekilde desteklemektedir. Rusya'nın Hafter'i desteklemesinin birden fazla sebebi olduğu söylenebilir: Hafter'in 1978-1979 yılları arasında SSCB'de eğitim alması sebebiyle Rus ideolojisine ve diline hakim olması Hafter ve Rusya arasındaki iletişimi kolaylaştırırken Libya'daki önemli petrol alanlarının Hafter'in elinde olması UGK döneminde Rusya'nın yaşamış olduğu zararları kapatacak bir durum olarak yorumlanmıştır; Hafter'in Kuznetsov'da vermiş olduğu üs sözü Rusya için oldukça önemlidir (Öztürk, 2020: 17; Bayraktar, 2020). Akdeniz üzerindeki donanmasını rahat bir şekilde hareket ettirmek için Suriye'de bulunan Tartus deniz üssü yeterli olmadığından Libya'da kurulacak yeni bir üs Rusya'ya bölgede önemli bir avantaj sağlayacaktır (Bayraktar, 2020). 2005

yılında Ukrayna ile yaşamış olduğu sorunlar sebebiyle Avrupa'ya giden gazı kesen Rusya, Avrupalı devletler tarafından güven vermeyen tedarikçi olarak görülmeye başlanmıştır. Avrupalı devletler yaşanan gelişmeden sonra Rusya'yı "by pass" ederek körfez ülkeleri ve Avrupa arasında bir enerji koridoru oluşturmaya çalışmaktadır. Rusya'nın Libya üzerinde kuracak olduğu hâkimiyet Batılı devletlerin bu projesini sekteye uğratacak olduğundan Libya, bu konuda da Rusya için oldukça önemlidir. (Bayraktar, 2020) Son olarak Mısır ile yakın ilişkiler kurmak isteyen Rusya'nın Hafter ve Mısır arasındaki yakın ilişkiler sebebiyle Hafter'i Mısır ile yakınlaşmak için bir araç olarak kullandığı söylenebilir (Öztürk, 2020: 16-17; Çakır, 2022: 94, 97, 98).

4 Nisan 2019 tarihinde Hafter'in saldırıları sebebiyle ABD askerlerinin geri çekilmesini fırsat bilen Rusya, bölgedeki boşluğu doldurmak için harekete geçmiş ve sayıları 800-1200 civarında olan Rus menşeli Wagner paralı askerlerini Libya'ya yerleştirmiştir (Scepanovic, 2021: 1). Rusya'nın da yardımları ile Hafter, 2019 sonlarına doğru üstünlüğü eline alsa da Türkiye'nin UMH'ye destekleri ile UMH çatışma alanlarında öne geçmiş ve Rusya'nın Libya'daki imajı zedelenmiştir. Hafter'e destek olma amacıyla 1,1 milyar ABD dolarına denk gelen Libya Dinarını Tobruk'a gönderen Rusya, paraların Malta'da yakalanması üzerine dinarların Bingazi Merkez Bankasının isteğiyle ve 2015 yılında Libya Merkez Bankası ile Rus şirket Goznak arasında imzalanan anlaşma çerçevesinde basıldığını iddia etmiştir (Sade, 2020; Euronews, 2020).

23 Ekim 2020 tarihinde Libya'daki tarafların ateşkes konusunda anlaşmasına rağmen yabancı askerlerin sınırlandırılmasına yönelik kurallara uymayan Rusya'nın Libya'da askeri varlığını arttırmak istemesi bölgede kendi hegemonyasını kurmak istediğinin önemli göstergelerindedir. Ayrıca Libya siyasetinde de etki alanını genişletmek isteyen Rusya, 2018 yılından beri düzenlenmesi planlanan genel seçimlerde Seyfülislam Kaddafi'nin adaylığını desteklemiş ve 2021'de düzenlenmeye çalışılan genel seçimlerde

Seyfülislam'ın adaylığına engel olacak sorunları da halletmeye çalışmıştır (Çakır, 2022: 98; Dala, 2021).

Sonuç

Muhammed Buazizi'nin 2010 yılında Tunus'ta başlatmış olduğu Arap Baharı sürecinin 2011 yılında Libya'ya da sirayet etmesiyle Kaddafi yönetime karşı başlayan protestolar Libya İç Savaşı'nı ortaya çıkartmış ve Libya İç Savaşı'nın ilk dönemlerinden itibaren birçok devlet bu sürece müdahil olsa da Türkiye, ABD ve Rusya'nın Libya'ya yönelik politikalarıyla dönemler arasında savaşın gidişatını değiştirdiği görülmüştür. Türkiye, ABD ve Rusya, yaşadıkları farklı olaylar sebebiyle Libya İç Savaşı'na yönelik politikalarında kırılmalar yaşamış böylelikle bahsi geçen ülkelerin yönelimlerinde değişiklikler olmuştur.

Arap Baharı olaylarının başlangıcında ve Libya İç Savaşı'nın ilk dönemlerinde Türkiye, ABD ve Rusya'nın bu olaylara ani tepki vermeyip farklı sebeplerden dolayı bekle-gör stratejisi çerçevesinde hareket ettiği sonucuna varılmıştır. Yukarıda da bahsi geçen yakın çevresindeki kaos ortamını çözmeye yönelik politikaları, Libya üzerindeki ekonomik çıkarları ve bölgedeki vatandaşlarının güvenliklerinin tehlikede olması sebebiyle Türkiye, Libya'daki olaylara ani bir tepki vermeyerek konumunu ve vatandaşlarını korumak için temkinli hareket etmeye yönelmiş ve Kaddafi ile Libya halkı arasında arabulucu pozisyonda kalmaya çalışmıştır. George W. Bush'un politikaları sebebiyle ABD'nin 2001 yılındaki Afganistan'a yönelik NATO operasyonlarına öncülük yapması ve 2003 yılında Irak'ı işgal etmesi sebebiyle Ortadoğu'da ABD düşmanlığı artmış ve bu olaylardan ülke ekonomisi oldukça kötü bir şekilde etkilenmiştir. Bu sebeplerden Obama yönetimi, Libya İç Savaşı olaylarına ani tepki vermeyerek sözlü temkin düzeyinde Kaddafi'yi eleştirmiş ve insan haklarına vurgu yaparak ABD'nin Ortadoğu'daki kötü imajını düzeltmeye çalışmıştır. Rusya ise her ne kadar Kaddafi yönetiminin değişmesini istemese de ABD ile "reset" kavramı çerçevesinde geliştirilen yeni ilişkileri korumaya

çalışmış ve Libya'da yaşanan olaylar insanlık dramına dönüşürse günah keçisi ilan edilecek olduğundan daha kontrollü politikalara yönelmiştir. Nitekim Kaddafi'nin sivillere uyguladığı şiddeti arttırması ve 19 Mart 2011 tarihinde Fransa'nın Libya'yı bombalaması üç ülkenin de politikalarını değiştirecek bir kırılma olmuştur. Bu kırılmadan sonra Türkiye, Libya'ya yönelik NATO müdahalesini ve Libya'daki muhalif kesimi desteklemeye yönelerek daha net politikalar izlemeye başlamıştır. ABD ise yaşanan bu kırılmadan sonra geriden liderlik ve sorumluluğu paylaşma stratejileri çerçevesinde Libya'daki olaylara dahil olarak Kaddafi'ye yönelik operasyonlara destek vermiştir. Ama ABD'nin Kaddafi'nin devrilmesinden sonraki dönemde Libya'daki demokrasi inşasına yönelik planlı bir politikasının olmaması Libya'yı büyük bir belirsizliğe götürmüştür. Son olarak bu kırılmadan sonra Rusya ise gerçekleştirilen müdahaleler sonrasında Kaddafi'nin yönetimden ayrılması ile Libya'daki ayrıcalıklarını kaybetmiş ve bu sebepten Batı dünyası tarafından kandırıldığını düşünmüştür. Yaşanan gelişmelerden sonra Rusya, Libya'daki UGK ve MGK hükümetleri dönemini bekle-gör politikaları ile uzaktan takip etmiştir.

Kaddafi sonrası Libya'daki yeni dönemde Ak Parti'nin İslami duyarlılıkları yüksek bir siyasi görüşe sahip olması Libya hükümetlerinin ilgisini çekmiş ve Ak Parti, Libya'daki partilere bu çerçevede önemli bir rol model olmuştur. İlerleyen süreçte siyasal İslamcı zemine sahip olan partilerin Libya yönetiminde güçlü bir konuma gelmesi Türkiye'nin politikalarını şekillendiren ikinci önemli kırılma olmuştur. Yaşanan bu kırılmadan sonra MGK'ye destek veren ve Hafter'in darbe girişimini de eleştiren Türkiye, Libya Siyasi Anlaşması sonucunda kurulan Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni de Hafter'e karşı desteklemiştir. Türkiye, Doğu Akdeniz'deki sorunlar sebebiyle bölgeyi büyük ölçüde güvenikleştirmiş ve 2019 yılında UMH hükümetiyle Münhasır Ekonomik Bölge anlaşması yaparak Doğu Akdeniz sorununda eline önemli bir güç kazandırmıştır. Hafter'in Türkiye ve UMH arasında imzalanan MEB'i tanımadığını söylemesi, çatışma alanlarında öne

geçmesi ve UMH'yi düşürmeye yakınlaşmasının Türkiye'nin politikalarını değiştiren üçüncü kırılma olduğu görülmüştür. Bu kırılma sonrasında Türkiye'nin Doğu Akdeniz'de güvenliğini sağlamak ve ideolojik kapsamda uyum içerisinde olduğu UMH'yi desteklemek için yumuşak güçten sert güce geçiş yaptığı görülmüştür. Bu çerçevede Türkiye, Libya'ya asker gönderip UMH'ye askeri yönden stratejik destek vermeye başlamış ve Türkiye'nin destekleriyle UMH, çatışma alanlarında öne geçmiştir. Böylelikle Hafter'in ateşkes yapılması konusundaki negatif düşüncelerinin pozitif şekilde değiştiği görülmüştür.

2012 yılında ABD Libya Büyükelçisi Christopher Stevens'in öldürülmesi ve 2014 yılına kadar Ortadoğu petrolüne ihtiyacının azalmasının ise ABD'nin politikaları etkileyen ikinci kırılma olduğu görülmüştür. Yaşanan bu gelişmelerden sonra ABD, Libya'ya yalnızca terör üzerinden şekillenen politikalarla yakınlaşmış ve Libya'nın demokrasi inşasına daha az ilgi duymaya başlamıştır. Libya'daki terörü bitirmeye yönelik operasyonları ile terör unsurlarını temizledikçe Libya'ya ilgisini her geçen gün kaybeden ABD, bu politikalar sebebiyle Rusya'nın Libya'da güçlü bir konuma gelmesine vesile olmuştur. Rusya'nın Libya'da güçlü bir konuma gelmesi ise ABD'nin Libya'ya yönelik politikalarını değiştiren üçüncü önemli kırılma olmuş ve ABD, AFRICOM'un önerileriyle Libya'daki politikalarını yeniden aktifleştirerek Rus etkisini sınırlamaya odaklanmıştır.

Kaddafi'den sonraki yeni hükümetler döneminde Libya'daki süreçten dışlanan Rusya, Libya'ya ilgisini tamamen kaybetmese de sınırlayarak; bekle-gör stratejisi ile Libya'yı uzaktan takip etmeye devam etmiştir. Hafter'in 2014 yılındaki darbe girişiminden sonra Rusya, Libya'daki yeni döneme dahil olmak için önemli bir alan bulmuştur. Rusya'nın Libya'daki kayıplarını telafi etmek için harekete geçmesi ve bu dönemde ABD'nin Libya'ya olan ilgisini sınırlaması Rusya'nın bölgede yeniden güçlü bir konuma gelmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Hafter'in darbe girişiminin ve ABD'nin Libya'ya olan ilgisizliğinin Rusya'nın Libya'ya yönelik politikalarını

değiştiren önemli ikinci kırılma olduğu söylenebilir. Rusya yaşanan bu kırılmalardan sonra Hafter'e daha fazla destek vererek 2019 yılının sonlarına doğru çatışma alanlarında UMH'ye karşı Hafter'in öne geçmesini sağlamıştır. Nitekim Türkiye'nin UMH tarafına vermiş olduğu destekler neticesinde Hafter'in güç kaybetmesi, Rusya'nın Libya'daki imajını zedelemiştir. Yaşanan gelişmeler sonrasında Wagner Grup aracılığıyla Libya'ya asker yerleştirmesi Rusya'nın Libya'da hala güçlü bir konuma gelmeye çalıştığını kanıtlar niteliktedir.

Her ne kadar 23 Ekim 2020 tarihinde Libya'daki taraflar arasında ateşkes anlaşması imzalanmış olsa da Türkiye, ABD ve Rusya'nın haricinde birçok devletin çıkarları doğrultusunda uygulamış olduğu politikalar neticesinde Libya'daki kaosu arttırabilecek potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Günümüzde Libya'da demokratik seçimlerin hala yapılamamış olması sebebiyle tarafların her konuda uzlaştırılması bu sorunu çözüme ulaştıracaktır. Libya'daki tarafların uzlaştırılması için Libya'ya yönelik aktif politikalara sahip olan ve çıkarları doğrultusunda Libya'da doğrudan veya dolaylı olarak bulunan devletlerin, çıkarlarını bir kenara bırakıp, Libya'ya demokrasi inşası çerçevesinde yaklaşması gerekmektedir. Açıktır ki bu durum devletlerin çıkarlarını kaybetmemek istemesinden dolayı imkansız olmamakla beraber oldukça uzak bir ihtimaldir. 23 Ekim 2020 tarihinde imzalanan ateşkes anlaşmasından sonra da ortaya çıkan Libya'daki demokrasi problemlerinin yeni bir iç savaş başlatma ihtimaline sahip olduğu söylenebilir. Hali hazırda bölge güvenliğini etkileyen ve dünya siyasetinde önemli bir problem olarak görülen Libya'da yeni bir iç savaş çıkmasının uluslararası sistemi oldukça meşgul edeceği söylenebilir.

Ekler

EK 1: Türkiye, ABD ve Rusya'nın Farklı Dönemler İçerisindeki Libya İç Savaşına Yönelik Politikalarının Analiz Tablosu

	Libya'da Arap Baharı Olaylarının Başlangıcı ve NATO Müdahalesi Arasındaki Dönem (2011)		UGK ve MGK Hükümetleri Dönemi (2012-2014)		Hafta'nın MGK'ye Yönelik Darbe Girişimi ve 23 Ekim 2020 Ateşkese Arasındaki Dönem (2014-2020)	
	Öncesi	Kırılma	Sonrası	Öncesi	Kırılma	Sonrası
Türkiye	Özellikler: Arabulucu ve Uzlaşmacı Öncelikler: Libya ile iş birliklerinin ve Libya'daki Türklerin korunması	Özellikler: NATO ile koordineli, işbirlikçi ve aktif Öncelikler: Bölgesel güç olarak kabul edilme müteakiplerinden devamlılığının sağlanması	Özellikler: Destekleyici ve Rol Model Öncelikler: Gemindeki güçlü ilişkilerin devamlılığının sağlanması	Özellikler: Demokrasi, İnsana Yönelik Destekleyici Öncelikler: Demokrasiye geçiş ve ekonomik sorununu düzenleme yardımcı olması	Özellikler: MEB'in iptal edilmesini, iş birliklerinin bozulmasını ve güvenliğinin sağlanmasını adına UNHCR'e resmi olarak askeri destekte bulunulması	Özellikler: İstikrarlı Öncelikler: MEB'in iptal edilmesini, iş birliklerinin bozulmasını ve güvenliğinin sağlanmasını adına UNHCR'e resmi olarak askeri destekte bulunulması
ABD	Özellikler: Temkinli Öncelikler: Ortadoğu dünyasında kötu olan imajın düzeltilmesi ve ekonomik kayıplardan uzak durulması	Kaddafi'nin sivillere uyguladığı şiddet artması ve 19 Mart 2011'de Fransa'nın Libya'ya müdahale başlaması	Özellikler: Demokrasiye geçiş ve ekonomik sorununu düzenleme yardımcı olması	Özellikler: Demokrasiye geçiş ve ekonomik sorununu düzenleme yardımcı olması	Hafta'nın 4 Nisan 2019'ta ortadoğu ABD askerlerinin geri çekilmesini ve bu Rusya'nın Libya'da güç kazanması	Özellikler: Rusya Tehdidine Karşı İhtiyatlı Öncelikler: Rusya'nın etki alanının sınırlandırılması ve enerji kaynaklarının güvenliğinin sağlanması
Rusya	Özellikler: Batı Dünyası ile Paralel Öncelikler: Yakın çevrenin ve Libya ile iş birliklerinin korunması	Özellikler: Sertleşen ve Batı ile işbirliklerinden Uzaklaşan Öncelikler: Libya'daki ayrıcalıkların kaybedilmesini ve güvenliğinin sağlanması	Özellikler: Bekle-Gör Stratejisi Çerçevesinde Sınırlı Öncelikler: Libya'da yaşanan deneyimlerden sonra bölgedeki diğer Arap Baharı olaylarına daha net tepkiler verilmesini ve bu dönem kaybedilen Libya'daki ayrıcalıkların yeniden kazanılmasına yönelik politikaların geliştirilmesi	Özellikler: Bekle-Gör Stratejisi Çerçevesinde Sınırlı Öncelikler: Libya'da yaşanan deneyimlerden sonra bölgedeki diğer Arap Baharı olaylarına daha net tepkiler verilmesini ve bu dönem kaybedilen Libya'daki ayrıcalıkların yeniden kazanılmasına yönelik politikaların geliştirilmesi	2014 yılındaki Hafta'nın MGK'ye yönelik darbe girişimi ve ABD'nin Libya'ya pasif yaklaşımı	Özellikler: Suriye dekinde Benzer Şekilde, Aktif ve Agressif Öncelikler: Kaybedilen konuma yeniden sahip olunması, enerji kaynaklarında hakimiyet sağlayarak kayıpların telafi edilmesi ve Avrupa ve Akdeniz üzerinde hegemonya oluşturmak için Hafta'nın desteklenmesi

Kaynakça

- Abay, E. G. (2020). Hafter Ateşkes Anlaşmasını İmzalamadan Moskova'dan Ayırıldı. AA, 14 Ocak 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hafter-ateskes-anlasmasini-imzalamadan-moskovadan-ayirildi/1701753> (erişim: 15.02.2021)
- Akhiyadov, M. (2020). GÖRÜŞ- Rusya'nın Libya Politikası. AA, 6 Nisan 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/gorus-rusya-nin-libya-politikasi/1794069> (erişim: 16.05.2022)
- Alemdar, A. (2020). Libya'da UMH Hükümeti ile Halife Hafter Ateşkes Görüşmelerine Başlama Kararı Aldı. DefenceTurk, 2 Haziran 2020, <https://www.defenceturk.net/libyada-umh-hukumeti-ile-halife-hafter-ateskes-gorushmelerine-baslamayi-kabul-etti> (erişim: 25.02.2021)
- Allahverdi, S. (2019). ABD'li Heyet Libya'da Halife Hafter ile Görüştü. AA, 26 Kasım 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abdli-heyet-libyada-halife-hafter-ile-gorustu/1655391> (erişim: 26.04.2022)
- Altunkaya, T. (2016). ABD Libya'da IŞİD Hedeflerini Vurdu. Euronews, 1 Ağustos 2016, <https://tr.euronews.com/2016/08/01/abd-libya-da-isid-hedeflerini-vurdu> (erişim: 11.04.2022)
- AP News. (2019, 19 Nisan). "Trump Calls Libyan Commander Pushing to Seize Tripoli". <https://apnews.com/article/0a96df2decf94028a1569d202f3bc6e9> (erişim: 23.05.2022)
- Arslan, E. (2022). Primakov Doktrini Nedir, Putin Ne Yapmak İstiyor?. STRASAM, 27 Şubat 2022, <https://strasam.org/ua-iliskiler/uluslararası-sorunlar/primakov-doktrini-nedir-putin-ne-yapmak-istiyor-564> (erişim: 07.03.2022)
- Aslan, M. (2021). Libya'nın Kalıcı Belirsizliği: Birçok Yanlışın Tek Doğru ve Açmazlardan Bir Sonuç Çıkartmak?. Türk Siyaset Bilimi Dergisi, 4 (1): 1-20.
- Aşkın, E. B. (2022). Libya 5+5 Ortak Askeri Komitedeki Hafter'in Temsilcileri Çalışmalarını Askıya Aldı. AA, 09 Nisan 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libya-5-5-ortak-askeri-komitedeki-hafterin-temsilcileri-calismalarini-askiya-aldi/2559610#:~:text=.%22%20ifadeleri%20kullan%C4%B1ld%C4%B1-.%2B5%20Ortak%20Askeri%20Komite,g%C3%BC%C3%A7lerinden%20be%C5%9Fer%20ki%C5%9Filik%200heyetler%20bulunuyor> (erişim: 10.04.2022)
- Aydemir, H. (2019). Libya'nın İstikrarın Sağlanmasında Ekonomik Kalkınmanın Rolü. Ankara: Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydemir, M. (2020). Libyalı Yetkililer, Cenevre'de Varılan Ateşkesin, Türkiye ile İmzalanan Askeri Anlaşmaları Etkilemeyeceğini Duyurdu. AA, 26 Ekim 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyalı-yetkililer-cenevrede->

- varılan-ateskesin-turkiye-ile-imzalanana-askeri-anlasmalari-etkilemeyecegini-duyurdu-/2018967 (erişim: 20.05.2022)
- Ayhan, V. (2011). Libya İç Savaşı: Kabileler Arası İktidar Mücadelesi. *Ortadoğu Analiz*, 3 (27): 8-14.
- Ayhan, V. (2011a). Libya Savaşı, Uluslararası Etkileri ve Türkiye'nin Konumu. *Ortadoğu Analiz*, 3 (28): 8-18.
- Bağbaşıoğlu, A. (2017). "İnsan Güvenliği ve NATO: NATO'nun Ege Misyonu Örneği". *Devlet Doğasının Değişimi: Güvenliğin Sınırları*. (ed.) Sakman, T. İstanbul: Tasam Yayınları.
[https://tasam.org/Files/Icerik/File/%C4%B0GK2Kitap_\(1\)_pdf_22529a8e-23f1-4c8d-8b04-661d152a078d.pdf](https://tasam.org/Files/Icerik/File/%C4%B0GK2Kitap_(1)_pdf_22529a8e-23f1-4c8d-8b04-661d152a078d.pdf) (erişim: 15.02.2022)
- Barakanova, K. (2018). *Continuity And Change In The Soviet And Russian Foreign Policies In The Middle East: The Cases Of Egypt And Libya (1943-2017)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Orta Doğu Enstitüsü.
- Bayar, A. (2020). AFRICOM: Rusya Libya'ya En Az 14 Uçak Daha Gönderdi. *DefenceTurk*, 27 Mayıs 2020, <https://www.defenceturk.net/africom-rusya-libyaya-en-az-14-ucak-daha-gonderdi> (erişim: 23.04.2022)
- Bayraktar, B. (2020). Rusya Orta Doğu'da Ne Yapmak İstiyor?. *AA*, 18 Mart 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusya-orta-dogu-da-ne-yapmak-istiyor/1770192> (erişim: 19.05.2022)
- BBC. (2011, 25 Şubat). "Trablus'taki Göstericiler Ateş Altında". https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/02/110225_libya_update (erişim: 06.06.2021)
- BBC. (2011a, 23 Kasım). "Libya'da Geçici Hükümet Kuruldu". https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111123_libya_interim (erişim: 01.02.2022)
- BBC. (2020, 19 Ocak). "Libya Konferansı: Berlin'de Düzenlenen Konferansta Tarafların Beklentileri Neler?". <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51152023> (erişim: 18.02.2021)
- Bilensoy, İ. (2018). George W. Bush ve Barack Obama Dönemlerinde Terörizme Karşı Uygulanan Politikaların Karşılaştırılması. *Lectio Socialis*, 2 (1): 50-73.
- Blanchard, M. C. (2016). *Libya: Transition and U.S. Policy*. CRS Report.
- Bloomberg HT. (2011, 24 Şubat). "Obama: Libya'daki Şiddet Kabul Edilemez". <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/864390-obama-libyadaki-siddet-kabul-edilemez> (erişim: 25.05.2021)
- Bloomberg HT. (2011a, 21 Mart). "Putin'den 'Haçlı Seferi' Benzetmesi". <https://www.bloomberght.com/haberler/haber/868401-putinden-hacliseferi-benzetmesi> (erişim: 10.05.2022)
- BMGK. (2011). "S/RES/1970 2011". <https://www.un.org/securitycouncil/s/res/1970-%282011%29> (erişim: 19.07.2021)

- BMGK. (2011a). "S/RES/1973 2011".
<https://www.un.org/securitycouncil/s/res/1973-%282011%29> (erişim: 19.07.2021)
- BMGK. (2015, 23 Ekim). "Resolution 2259".
<http://unscr.com/en/resolutions/2259> (erişim: 20.12.2021)
- Boynton, C. A. Jr. (1971). Little Man, What Now?. ABD.
- Bölme, Selin vd. (2011). İsyân, Müdahale ve Sonrası: Libya'da Dönüşümün Sancıları, SETA Rapor, 2011, <http://file.setav.org/Files/Pdf/libyada-donusumun-sancilari.pdf> (erişim: 20.10.2021)
- Canlı E. ve Uçar, M. N. (2020). Kahire'de Toplanan Hafta Cephesinden 8 Haziran'da Ateşkes Çağrısı. AA, 06 Haziran 2020,
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kahirede-toplanan-hafta-cephesinden-8-haziranda-ateskes-cagrasi-/1867620> (erişim: 07.08.2021)
- Canlı, E. (2021). Arap Baharı'nın İlk Devriminin Üzerinden 10 Yıl Geçti, AA, 14 Ocak 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/arap-baharinin-ilk-devriminin-uzerinden-10-yil-gecti/2109556> (erişim: 22.02.2021)
- Chreky, A. (2020). 'Libya'da Amerikan Varlığı'. Libya Krizi: Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları. (ed.) Duran, B. ve Ataman, M. İstanbul: Epub Turkuvaz.
- Cihangir, M. (2018). Arap Baharı'nın Yemen'e Ekonomi-Politik Etkileri: Optimist Çizgiden Pesimist Bir Doğrultuya Yönelişin Analizi. Turkish Studies Economics, Finance and Politics, 13 (22): 165-177.
- CNN Türk. (2011, 25 Mart). "Komuta NATO'da, Hava Üssü İzmir'de".
<https://www.cnntrk.com/2011/dunya/03/25/komuta.natoda.hava.ussu.izmirde/611062.0/index.html> (erişim: 25.09.2021)
- Cumhuriyet. (2012, 5 Ocak). "ABD Ordusu Yeniden Yapılanıyor".
<https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/abd-ordusu-yeniden-yapilaniyor-310756> (erişim: 16.05.2022)
- Çakır, S. (2022). Rusya'nın Libya Krizi Politikası. Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi, 1 (1): 89-100.
- Çopur, H. (2019). Senato, Libya'da Çıkan Amerikan Silahlarının Soruşturulmasını İstiyor. AA, 2 Şubat 2019,
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/senato-libyada-cikan-amerikan-silahlarinin-sorusturulmasini-istiyor/1521481> (erişim: 24.04.2022)
- Dala, M. (2021). Libya'nın Güneyindeki Olaylar ABD ve Rusya'nın Kaddafi Üzerinden Çekişmesini Yansıtıyor. AA, 21 Aralık 2021,
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/libyanin-guneyindeki-olaylar-abd-ve-rusyanin-kaddafi-uzerinden-cekismesini-yansitiyor/2453154> (erişim: 22.05.2022)
- Dalaa, M. (2022). İki Kutuplu Günlerine Dönen Libya'da Seçimler Uzak Çatışma Yakın İhtimal Görünüyor. AA, 06 Mart 2022,
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iki-kutuplu-gunlerine-donen-libyada->

- secimler-uzak-catisma-yakin-ihhtimal-gorunuyor/2525465 (erişim: 07.03.2022)
- Danışman, J. (2011). Türkiye'nin Libya Politikasına Eleştiri. Deutsche Welle, 26 Mart 2011, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-libya-politikas%C4%B1na-ele%C5%9Ftiri/a-14943958> (erişim: 20.09.2021)
- Davutoğlu, A. (2001). Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul: Küre Yayınları.
- De Rivera, J. (1968). The Psychological Dimension of Foreign Policy. Columbus: C. E. Merrill.
- Demir, M. (2020). Libya'da 2011 Sonrası Siyasal Süreçlerde Dış Aktörlerin Rolü. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dersan Orhan, D. (2018). Rusya Dış Politikasında Orta Doğu: Arap Baharı Sonrası Tehditler ve Fırsatlar. Avrasya Etüdüleri, 53 (1): 87-116.
- Deutsche Welle. (2011, 31 Mart). "NATO Libya Operasyonunun Komutasını Devraldı". <https://www.dw.com/tr/nato-libya-operasyonunun-komutas%C4%B1n%C4%B1-devrald%C4%B1/a-14959134> (erişim:12.12.2021)
- Deutsche Welle. (2011a, 22 Mart). "Fransa'dan Libya'da Komuta İçin Yeni Öneri". <https://www.dw.com/tr/fransadan-libyada-komuta-i%C3%A7in-yeni-%C3%B6neri/a-14937385> (erişim: 17.09.2021)
- Deutsche Welle. (2019, 28 Aralık). "General Hafter Trablus'a Yaklaştı İddiası". <https://www.dw.com/tr/general-hafter-trablusa-yakla%C5%9Ft%C4%B1-iddias%C4%B1/a-51820001> (erişim: 22.06.2021)
- Deutsche Welle. (2020, 4 Haziran). "Libya'da Meşru Hükümete Desteğimiz Sürecektir". <https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fan-libyan%C4%B1n-me%C5%9Fru-h%C3%BCk%C3%BCmetine-deste%C4%9Fimiz-artarak-devam-edecek/a-53688675> (erişim: 05.05.2021)
- Deutsche Welle. (2020a, 23 Haziran). "Mısır Libya'ya Girer Mi?". <https://www.dw.com/tr/m%C4%B1s%C4%B1r-libyaya-girer-mi/a-53912993> (erişim: 25.08.2021)
- Deutsche Welle. (2021, 18 Kasım). "Libya'da Akile Salih Devlet Başkanlığına Aday". <https://www.dw.com/tr/libyada-akile-salih-devlet-ba%C5%9Fkanl%C4%B1n%C4%9F%C4%B1na-aday/a-59853686> (erişim: 19.11.2021)
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (BCA, BKDB), Kutu No: 326, Dosya No: 11, Sıra No: 3
- Doğan, G. ve Durgun, B. (2012). Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15 (1): 61-90.
- Doğan, S. (2021). Ak Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Ahmet Davutoğlu Etkisi (2002-2016). İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

- Domazeti, R. (2019). Akdeniz Enerji Denkleminde Libya Krizi ve Türkiye. İNSAMER, 28 Ocak 2019, https://insamer.com/tr/akdeniz-enerji-denkleminde-libya-krizi-ve-turkiye_1945.html (erişim: 02.06.2022)
- Domazeti, R. ve Altun, T. (2018). Libya: Çalınmış Devrim. İNSAMER, 59: 1-30.
- Duman, S. (2020). Emperyalizmin Gölgesinde Libya Sorunu. Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 67: 301-309.
- Duman, S. (2022). Libya Sorunu ve Yeni Gelişmeler. KAFKASSAM, 10 Şubat 2022, <https://kafkassam.com/selcuk-duman-libya-sorunu-ve-yeni-gelismeler.html> (erişim: 15.06.2022)
- Durgun, Ş. (2017). İslamcı Anlayışlar Üzerinden Ortadoğu'ya Bakmak: Türkiye Merkezli Bir Değerlendirme. 3. Uluslararası Ortadoğu Bölgesi Sempozyumu.
- Düzsöz, E. (2021). Kaos İçerisinde Düzen Arayışı: Kaddafi Dönemi ve Sonrası Libya. Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 9 (2): 295-330.
- Efegil, E. (2016). AK Parti Hükümetinin Orta Doğu Politikası ve ABD Yönetimi ile Batılı Uzmanların Eleştirileri. Gazi Akademik Bakış, 9 (18): 45-58.
- Efegil, E. (2018). Dış Politika Analizi (Ders Notları). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- El-Kihya, M. Ö. (2011). Libya'nın Kaddafi'si. (çev.) Yıldız İnal, S. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Emir, M. (2021). Arap Baharı ve Libya Gelişmeleri, USEIM, <http://useim.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/829/2021/02/mehmetemirarapbaharilibya.pdf> (erişim: 02.02.2022)
- Erdoğan, S. (2015). Arab Uprisings and Russia's International Standing. Gümüşhane Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 6: 253-263.
- Erdurmaz, S. (2012). Libya Arap Baharının Solan Yüzü. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Euronews. (2011, 9 Mart). "Libya Geçici Milli Konseyi, BM Tarafından Tanınmak...". https://www.youtube.com/watch?v=_GWtOUo-bLg&ab_channel=euronews%28T%C3%BCrk%C3%A7e%29 (erişim: 15.10.2021)
- Euronews. (2020, 30 Mayıs). "Rusya'dan ABD'ye Yanıt: Sahte Olan Libya Dinarları Değil, ABD'nin Açıklamaları". <https://tr.euronews.com/2020/05/30/rusya-dan-abd-ye-yan-t-sahte-olan-libya-dinarlar-degil-abd-nin-ac-klamalar> (erişim: 28.05.2022)
- Faytre, L. (2020). 'İmkan ve Kısıtlar Arasında Fransa'nın Libya Politikası'. Libya Krizi: Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları. (ed.) Duran B. ve Ataman M. İstanbul: Epub Turkuvaz.
- Genugten, S. V. (2016). Libya in Western Foreign Policies, 1911-2011. London: Palgrave Macmillan.
- Gould, J. ve Kolb, W. L. (1964). A Dictionary of the Social Sciences. New York: The Free Press.

- Göçer, İ. ve Çınar, S. (2015). Arap Baharı'nın Nedenleri, Uluslararası İlişkiler Boyutu ve Türkiye'nin Dış Ticaret ve Turizm Gelirlerine Etkileri. *KAÜ İİBF Dergisi*, 6 (10): 51-68.
- Göksedef, E. (2020). Libya: Sirte Neden Önemli?. BBC, 24 Haziran 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53135345> (erişim: 06.06.2022)
- Göngen, M. A. (2014). Arap Baharı Karşısında ABD'nin Tutumu. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33: 1-18.
- Gözen, R. (2011). Türkiye ve Arap Baharı: Değişimi Açıklamak ve Anlamak. *ADAM Akademi*, 2: 1-25.
- Güler, M. (2015). İç Savaşların Değerlendirilmesinde Model Önerisi ve Libya İç Savaşı İncelemesi. *Savunma Bilimleri Dergisi*. 14 (2): 45-75.
- Habertürk. (2020, 20 Ekim). "Muammer Kaddafi Kimdir? Ölümünün 9. Yıl Dönümü Olan Muammer Kaddafi Neden öldü?". <https://www.haberturk.com/muammer-kaddafi-kimdir-olumunun-9-yil-donumu-olan-muammer-kaddafi-neden-oldu-2841395> (erişim: 27.10.2021)
- Hermann, M. Hermann, C. F. ve Hagan, J. D. (1987). 'How Decision Units Shape Foreign Policy Behavior'. *New Directions in the Study of Foreign Policy*. (ed.) Hermann, C. F. Kegley, C. W. ve Rosenau, J. N. Boston: Unwin Hyman.
- Holsti, K. J. (1994). *International Politics: A Framework for Analysis*. ABD: Pearson College Division.
- Hürriyet. (2021, 10 Haziran). "Arap Baharı Nedir, Nasıl Başladı? Arap Baharının Nedenleri ve Etkileri Nelerdir?". <https://www.hurriyet.com.tr/egitim/arap-bahari-nedir-nasil-basladi-arap-baharinin-nedenleri-ve-etkiletinelerdir-41828980> (erişim: 11.06.2021)
- Independent. (2021, 29 Ocak). "ABD'den Türkiye ve Rusya'ya: Libya'dan Derhal Çekilin". <https://www.indyuturk.com/node/307921/d%C3%BCnya/abdden-t%C3%BCrkiye-ve-rusyaya-libyadan-derhal%C3%A7ekilin> (erişim: 29.04.2022)
- International Labour Organization (ILO). (2011, 5 Nisan). "Youth Unemployment in The Arab World is a Major Cause For Rebellion". https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/mission-and-objectives/features/WCMS_154078/lang--en/index.htm (erişim: 03.03.2021)
- Işık, N. (2010). Arap Baharının Türk Ekonomisine ve Gaziantep Dış Ticaretine İzdüşümleri. *Dspaceİnönü*, <http://abakus.inonu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11616/12118/nalanisik.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (erişim: 03.10.2021)

- İHH. (2014, 19 Aralık). "18 Aralık 2010: Arap Baharının Başlangıcı".
<https://ihh.org.tr/haber/18-aralik-2010-arap-baharinin-baslangici-1975>
 (erişim: 20.12.2021)
- İleri, K. (2020). Obama'dan Trump'a ABD'nin Savrulan Libya Stratejisi. AA, 17 Ocak 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/obamadan-trumpa-abdnin-savrulan-libya-stratejisi/1705499> (erişim: 20.04.2022)
- İskit, T. (2001). Dış Politika ve Dış Ekonomik İlişkilerin Yönetimi. Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi, 3.
- Janis, I. (1972). Victims of Groupthink: Psychological Study of Foreign-Policy Decisions and Fiascoes. Houghton: Houghton Mifflin.
- Kalaycı, R. (2017). Sistem Modelleri Bağlamında Devletlerin Dış Politika Karar Verme Süreçlerinin Karşılaştırmalı Analizi: İran, Suudi Arabistan, Mısır ve Türkiye. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakaya, İ. ve Çelik, M. T. (2021). Ortadoğu'da Arap Baharı Süreci ve Libya İç Savaşı. Akademik İzdüşüm Dergisi, 6 (1): 175-192.
- Kardaş, Ş. (2017). Trump Dönemi Amerikan Dış Politikası ve Türkiye. Ortadoğu Analiz, 9 (78): 8-9.
- Karkın, V. ve Yazıcı, Ö. (2015). Arap Baharı'nın Suriye'ye Yansıması ve Türkiye'ye Sığınan Mülteciler (Gaziantep Örneği). 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, 4 (12), 201-213.
- Kaya, E. (2015). Dış Politika Değişimi: AKP Dönemi Türk Dış Politikası. KSBD, 7 (12): 71-91.
- Kekilli, E. (2016). Hafta'nın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti. SETA Analiz, 152.
- Kekilli, E. (2017). Türkiye-Libya İlişkileri: Kriz Alanları ve İş Birliği İmkanları. SETA Analiz, 191.
- Kepsutlu, B. (2020). "Amerika'nın Ortadoğu Politikası, 90'lardan Bugüne, Başkandan Başkana Ortadoğu Politikası...". (ed.) Şan, Ç. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Kerimoğlu, Y. (2017). Rusya'nın Libya Politikası ve Askerî Müdahale İhtimali. İNSAMER, 8 Nisan 2017, https://www.insamer.com/tr/rusyanin-libya-politikasi-ve-askeri-mudahale-ihhtimali_645.html (erişim: 12.05.2022)
- Khong, Y. F. (1992). Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of 1965. Princeton University Press.
- Kısacık, S. (2012). 1990 ve 2000'li Yıllarda Rus Dış Politikasında Temel Eğilimler. Uluslararası Politika Akademisi, 25 Ağustos 2012, <http://politikaakademisi.org/2012/08/25/1990-ve-2000li-yillarda-rus-dis-politikasinda-temel-egilimler/> (erişim: 04.05.2022)
- Kilani, F. (2019). General Halife Haftar: Libya'nın 'Yeni Kaddafi'si Mi?. BBC, 10 Nisan 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47868736> (erişim: 16.12.2021)
- Koca, N. (2021). Yemen'de Çatışmalı Süreç ve Dinamikleri. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 39 (2): 223-235.

- Koralıtan, F. H. (2016). Bir Devrim Süreci: Arap Baharı. Yeni Ortadoğu: Toplum, Siyaset ve Ekonomi Konferansı, FMV Işık Üniversitesi Yayınları, https://www.academia.edu/33522283/Bir_Devrim_S%C3%BCreci_Arap_Bahar%C4%B1 (erişim: 12.12.2021)
- Kuşoğlu, B. (2012). Libya Arap Baharına 'NATO Katkısı'. *Yasama Dergisi*, 22: 100-120.
- Lacher, W. (2013). *Fault Lines of The Revolution; Political Actors, Camps and Conflicts in The New Libya*. Stiftung Wissenschaft und Politik Research Paper 4.
- Lacher, W. ve Cole, P. (2015). *Farklı Dilde Siyaset Libya'nın Güvenlik Sektöründe Çatışan Çıkarlar*. İstanbul: ORDAF, 11.
- Lasswell, H. D. (1936). *Politics: Who Gets What, When, How*. New York: Whittlesey House.
- Macridis, R. C. (1968). *Comparative Politics and the Study of Government: The Search for Focus*. *Comparative Politics*, 1 (1): 79-90.
- Madak, Ö. ve Gençalp, E. (2011). Libya Krizi ve Avrupa Birliği'nin Askeri Müdahale Girişimi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 15 (25): 1-20.
- Mepa News. (2020, 2 Ocak). "Fayiz Es Serrac Kimdir?". <https://www.mepanews.com/fayiz-es-serrac-kimdir-32219h.htm> (erişim: 22.05.2022)
- Mepa News. (2022, 29 Haziran). "Libya Ebu Selim Hapishanesi Katliamı". <https://www.mepanews.com/libya-ebu-selim-hapishanesi-katliami-37537h.htm> (erişim: 22.07.2022)
- Mzioudet, H. ve David, R. (2014). *Personel Change or Personal Change? Rethinking Libya's Political Isolation Law*. Brookings, 17 Mart 2014, <https://www.brookings.edu/research/personnel-change-or-personal-change-rethinking-libyas-political-isolation-law/> (erişim: 29.06.2021)
- Nebati, N. (2019). Ortadoğu'da Demokrasiyi Geliştirme Hareketi Olarak Arap Baharı. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication (TOJDAC)*, 9 (2): 178-190.
- NTV. (2011, 28 Şubat). "NATO'nun Libya'da Ne İşi Var". <https://www.ntv.com.tr/turkiye/natonun-libyada-ne-isi-var,6VO1xU5PmkGhAGJtyRD3qA> (erişim: 15.09.2021)
- Oduncu, R. (2020). ABD Başkanlık Seçimlerinin Libya Dosyasına Muhtemel Etkileri. *Ortadoğu Analiz*, 11 (96): 90-93.
- Oğuzlu, T. (2012). *Komşularla Sıfır Sorun Politikası: Kavramsal bir Analiz*. *Ortadoğu Analiz*, 4 (42): 8-17.
- Oran, B. (2010). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt II * 1980-2001)*. 12. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, Ç. (2018). *Obama'nın Grand Stratejisinin Ortadoğu'ya Yansımaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü.

- Özekin, M.K. (2020). Doğu Akdeniz’de Değişen Enerji Jeopolitiği ve Türkiye. Güvenlik Stratejileri, 16 (33): 1-51.
- Özgüzeç, M. (2022). Türkiye’nin Orta Doğu Politikasında Libya Müdahalesinin Yeri. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Ö. F. (2020). Arap Baharı ve Sonrasında ABD’nin Libya Politikası. LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 11 (2): 170-189.
- Öztürk, B. (2020). ‘Rusya’nın Libya Politikası: Mütevazı Yatırımla Çok Yönlü Kazanç’. Libya Krizi: Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları. (ed.) Duran B. ve Ataman, M. İstanbul: Epub Turkuvaz.
- Özyürek, Ş. (2016). Arap Baharı Bağlamında Türkiye’nin Ortadoğu Ülkeleriyle İlişkileri. Yalova: Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, F. (2015). Libya 2015. ORMER Ortadoğu Yıllığı, https://www.ormer.sakarya.edu.tr/uploads/files/libya_2015_furkan_pola_t.pdf (erişim: 13.11.2021)
- Radikal. (2011, 20 Mart). “Erdoğan: Yeni Osmanlıcılığı Kabul Etmeyiz”. <http://www.radikal.com.tr/dunya/erdogan-yeni-osmanliciligi-kabul-etmeyiz-1043529/> (erişim: 19.05.2022)
- Rosenau, J. N. (1966). ‘Pre-theories and Theories of Foreign Policy’. Approaches in Comparative and International Politics. (ed.) Farrell, R. B. Evanston: Northwestern University Press.
- Sade, G. (2020). Rus Şirketin Malta’da Bastığı 1,1 Milyar Dolarlık Libya Dinarı Ele Geçirildi. Euronews, 30 Mayıs 2020, <https://tr.euronews.com/2020/05/30/rus-sirketin-malta-da-bast-g-1-1-milyar-dolarl-k-libya-dinar-ele-gecirildi> (erişim: 28.05.2022)
- Sağsen, İ. (2021). Arap Baharı, Türk Dış Politikası ve Dış Algılaması. Ortadoğu Analiz, 3 (31-32): 57-64.
- Saidakhmedova, G. (2019). Arap Krizi Çerçevesinde Libya İç Savaşı. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sak, Y. (2015). Uluslararası Hukukta İnsancıl Müdahale ve Libya Örneği: Suriye’de Yaşanan ya da Yaşanacaklar için Dersler. Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi, 11 (44): 121-153.
- Saka, H. (2020). Tehditler Bizi Korkutmuyor: UMH’den Sirte ve Cufra Mesajı. Yeni Şafak, 26 Temmuz 2020, <https://www.yenisafak.com/dunya/tehditler-bizi-korkutmuyor-umhden-sirte-ve-cufra-mesaji-3550688> (erişim: 25.07.2021)
- Sayın, Y. (2019). Arap Baharı ve Tunus’un Yasemin Devrimi’ni Yeniden Anlamak. International Journal of Politics and Security, 1 (2): 104-121.
- Scepanovic, J. (2021). Honest Broker or Status-Seeker: Russia’s Policy in Libya. Problems of Post-Communism, 21 Ekim 2021, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10758216.2021.1980052> (erişim: 19.05.2022)
- Schumacher, T. ve Nitoiu, C. (2015). Russia’s Foreign Policy Towards North Africa in The Wake of The Arab Spring. Mediterranean Politics, 20 (1): 97-104.

- Semerci, A. (2020). Libya'daki Meşru Yönetimden 'Suheyrat Anlaşması'na Bağlılık' Vurgusu. AA, 1 Ocak 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/-libyadaki-mesru-yonetimden-suheyrat-anlasmasina-baglilik-vurgusu/1689757> (erişim: 02.01.2021)
- Snyder, R. C. Bruck, H. W. ve Sapin, B. (2002). Foreign Policy Decision-Making (Revisited). New York: Palgrave Macmillan.
- SonDakika. (2021, 14 Kasım). "Kaddafi'nin Oğlu Seyfülislam, Başkanlık Seçimleri İçin Adaylık Başvurusu Yaptı". <https://www.sondakika.com/haber/haber-kaddafi-nin-oglu-seyfulislam-baskanlik-secimleri-14530180/> (erişim: 21.11.2021)
- Sönmezoğlu, F. (1987). Ansiklopedik Politika Sözlüğü. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sprout, H. ve Sprout, M. (1956). Man-Milieu Relationship Hypotheses in the Context of International Politics. Princeton University: Center for International Studies.
- Sputnik. (2016, 9 Eylül). "ABD'liler, 'Libya'da Tek Bir Amerikalıyı Kaybetmedik' Diyen Clinton'a 'Gerçekleri' Hatırlattı". <https://tr.sputniknews.com/20160909/clinton-trump-libya-1024784077.html> (erişim: 14.04.2022)
- Strategic Comments. (2012). "Medvedev Döneminde Rus Dış Politikasının Değerlendirilmesi". Strategic Comments, 2012, 18 (4).
- Suchkov, M. A. (2015). Russia and The Arab Spring: Changing Narratives and Implications for Regional Policies. Arab Center for Research & Policy Studies, 1 Aralık 2015, https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep12696.pdf?refreqid=excelsior%3A7183a584872dc5f2b8f4154263ac131b&ab_segments=&origin=&acceptTC=1 (erişim: 06.05.2022)
- Şebin, E. (2021). Amerika Birleşik Devletleri'nin Ortadoğu Politikası: Barack Obama Dönemi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şentuna, T. (2019). Libya Askeri Müdahalesinin Uluslararası Hukuka Uygunluğu ve Koruma Sorumluluğu Kavramı Çerçevesinde Meşruiyeti. The Turkish Yearbook of International Relations, 50: 215-239.
- Tan, A. (2021). Arap Baharı'na Ne Oldu?, Independent, 5 Ocak 2021, <https://www.indyrturk.com/node/295436/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/arap-bahar%C4%B1na-ne-oldu> (erişim: 06.01.2021)
- Tasnim News. (2016, 28 Ekim). "Libya UMH Başkanı: Rusya'yla İşbirliği Yapmak İstiyoruz". <https://www.tasnimnews.com/tr/news/2016/10/28/1224454/libya-umh-ba%C5%9Fkan%C4%B1-rusya-ylai%C5%9Fbirli%C4%9Fi-yapmak-istiyoruz> (erişim: 15.05.2022)
- Tekir, G. (2020). Russian-Turkish Involment in the Civil War in Libya. TRAD, 3: 190-215.

- The Guardian. (2011, 22 Eylül). "NATO to End Libya Campaign on 31 October". <https://www.theguardian.com/world/2011/oct/22/nato-end-libya-31-october> (erişim: 14.05.2021)
- The White House. (2011, 25 Şubat). "Executive Order 13566-Libya". <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/02/25/executive-order-13566-libya> (erişim: 01.04.2022)
- The White House. (2017, 1 Aralık). "Readout of President Donald J. Trump's Meeting With Prime Minister Fayed Al-Sarraj of Libya". <https://ly.usembassy.gov/readout-president-donald-j-trumps-meeting-prime-minister-fayed-al-sarraj-libya/> (erişim: 15.04.2022)
- Topçu, G. (2020). Libya'da Hükümet Güçlerinden Vatiyye Hava Üssü'ne Hava Saldırısı. AA, 28 Nisan 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-hukümet-guclerinden-vatiyye-hava-ussune-hava-saldirisi/1820775> (erişim: 25.02.2022)
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (TCDB). (2021). "Türkiye-Libya Siyasi İlişkileri". <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-libya-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (erişim: 10.10.2021)
- UNSMIL. (2015, 17 Aralık). "Libyan Political Agreement". <https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/Libyan%20Political%20Agreement%20-%20ENG%20.pdf> (erişim: 22.05.2022)
- UNSMIL. (2020, 23 Eylül). "Unsmil Welcomes Agreement Between Libyan Parties On Permanent Country-wide Ceasefire Agreement With Immediate Effect". <https://unsmil.unmissions.org/unsmil-welcomes-agreement-between-libyan-parties-permanent-country-wide-ceasefire-agreement> (erişim: 22.06.2021)
- UNSMIL. "Libyan Political Dialogue Forum". <https://unsmil.unmissions.org/libyan-political-dialogue-forum> (erişim: 10.03.2021)
- Üstün, A. (2020). Türkiye-Libya İlişkileri (1951-2011). Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vandewalle, D. (2012). A History of Modern Libya. 2. Basım, New Hampshire: Cambridge University Press.
- Yeşilyurt, N. (2020). Dış Politika Analizi. Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri, https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/185973/mod_resource/content/0/D_PA.02.Hafta.2020.Uzaktan.pdf (erişim: 17.05.2022)
- Yıldırım, B. (2014). Libya 2014. ORMER Ortadoğu Yıllığı.
- Yılmaz, T. O. (2020). Doğu Akdeniz'de Türkiye'ye Yönelik Jeopolitik Kuşatma ve Libya Meselesi. Türkiye Günlüğü, 141: 5-34.
- Yusein, B. (2021). ABD'nin Orta Doğu Dış Politikası Yıllar İçinde Nasıl Bir Yol İzledi?. TASAM, 25 Şubat 2021, <https://tasam.org/tr-TR/Icerik/63805/abd-nin-orta-dogu-dis-politikasi-yillar-icinde-nasil-bir-yol-izledi> (erişim: 20.03.2022).